

**АКАДЕМІК
ДМИТРО НАЛИВАЙКО**

Сповідь на тлі поглядів ззовні

*Mélanges en l'honneur du Professeur
ДМИТРО НАЛЧВАЙКО (1929-2023),
Docteur en Philologie, Membre de l'Académie nationale
des sciences de l'Ukraine*

*НА ПОШАФУ ПАМ'ЯТІ
ДОКТОРА ФІЛОЛОГІЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА,
ДІЙСНОГО ЧЛЕНА (АКАДЕМІКА) НАН УКРАЇНИ
ДМИТРА СЕРГІЙОВИЧА НАЛЧВАЙКА
(1929–2023)*

*In honor of the memory
Doctor of Philology, Professor,
Member (Academician) of the National Academy of Sciences
of Ukraine
ДМИТРО НАЛЧВАЙКО
(1929–2023)*

THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
SHEVCHENKO INSTITUTE OF LITERATURE

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
VASYL STEFANYK PRECARPATHIAN NATIONAL UNIVERSITY

ACADEMICIAN
DMYTRO NALYVAIKO
CONFESSION AGAINST THE BACKGROUND
OF OUTER VIEWS

Ivano-Frankivsk
«SYMFONIA FORTE»
2024

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПРИКАРПАТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ВАСИЛЯ СТЕФАНІКА

АКАДЕМІК
ДМИТРО НАЛИВАЙКО
СПОВІДЬ НА ТЛІ ПОГЛЯДІВ ЗЗОВНІ

Івано-Франківськ
СИМФОНІЯ ФОРТЕ
2024

УДК 82.0-94 Д.С.Наливайко
А 38

*Друкується за ухвалами Вченої ради Інституту літератури
ім. Т. Г. Шевченка НАН України та Вченої ради Факультету філології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника*

Автор-упорядник: д-р філол. наук, проф. **Ігор Козлик**

Рецензенти: д-р філол. наук, проф. **Людмила Грицик** (Київський
національний університет імені Тараса Шевченка);
д-р філол. наук, проф. **Галина Сиваченко** (Інститут
літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України)

А 38 **Академік Дмитро Наливайко : Сповідь на тлі поглядів
ззовні** / автор-упорядник і редактор І.В. Козлик; передм.,
комент, прим. і післяслово І.В. Козлика. – Івано-Франківськ :
Симфонія форте, 2024. – 208 с.: іл.

ISBN 978-966-286-272-0

У книзі, яка створена на основі текстового ряду документального фільму Ігоря Козлика «Академік Дмитро Наливайко» (2016), всебічно висвітлено життєвий і творчий шлях Дмитра Сергійовича Наливайка (1929–2023) – видатного українського літературознавця, фундатора сучасної української літературознавчої компаративістики, доктора філологічних наук, професора, дійсного члена НАН України, Почесного професора Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Для філологів, літературознавців, викладачів та студентів гуманітарних спеціальностей та всіх, хто цікавиться розвитком української науки про літературу у 2-й пол. XX – перших десятиліттях XXI ст.

УДК 82.0-94 Д.С.Наливайко

А 38 **Kozlyk, I.V. (Author-Comp.). (2024), Academician Dmytro Nalyvaiko. Confession against the background of outer views**, in Kozlyk, I.V. (Ed.), preface, comments, notes and afterword by I.V. Kozlyk, Symfoniia forte, Ivano-Frankivsk, 208 p. (in Ukrainian).

The book, which was created on the basis of the text series of Ihor Kozlyk's documentary film "Academician Dmytro Nalyvaiko" (2016), comprehensively covers the life and creative activity of Dmytro Serhiyovych Nalyvaiko (1929–2023) – an outstanding Ukrainian literary scholar, the founder of modern Ukrainian literary comparative studies, a doctor of philological sciences, professor, full member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Honorary Professor of the National University of Kyiv-Mohyla Academy.

For philologists, literary critics, teachers and students of humanitarian specialties and everyone who is interested in the development of Ukrainian literature science in the 2nd half of the 20th - the first decades of the 21st century.

UDC 82.0-94 D.S.Nalyvaiko

ISBN 978-966-286-272-0

ЗМІСТ

Від автора-упорядника	7
АКАДЕМІК ДМИТРО НАЛИВАЙКО. СПОВІДЬ НА ТЛІ ПОГЛЯДІВ ЗЗОВНІ	
Увертюра	14
<i>Частина перша.</i> Про літературознавчу компаративістику та радянське порівняльне літературознавство	17
<i>Частина друга.</i> Про викладацьку роботу	37
<i>Частина третя.</i> Шлях	
Навчання у Сумському державному педагогічному інституті (1949–1953)	49
Початок педагогічної діяльності. Шкільний учитель (1953–1954)	51
В аспірантурі Ленінградського державного педагогічного інституту імені О. І. Герцена (1954–1957)	52
У Ніжинському державному педагогічному інституті імені М. В. Гоголя (1957–1971)	60
Рух до докторської дисертації	83
<i>Частина четверта.</i> Українство	161
Фінал	171
<i>Post scriptum</i>	172
<u>Додаток.</u>	
Лекція проф. Д. С. Наливайка у Національному університеті «Києво-Могилянська академія» на тему: «Марсель Пруст та його роман „У пошуках втраченого часу”» (2003)	175
Показчик імен	203

CONTENTS

From the author-compiler	7
ACADEMICIAN DMYTRO NALYVAIKO. CONFESSION ON THE BACKGROUND OF OUTSIDE VIEWS	
Overture	14
Part one. About literary comparative studies and Soviet comparative literature	17
Part two. About teaching work	37
Part three. Way	
Studying at the Sumy State Pedagogical School Institute (1949–1953)	49
The beginning of pedagogical activity. School teacher (1953–1954)	51
Post-graduated education at Herzen Leningrad State Pedagogical School Institute (1954–1957)	52
In the M.V. Gogol Nizhyn State Pedagogical Institute (1957–1971)	60
The movement towards a doctoral dissertation	83
Part four. Ukraine	161
Final	171
<i>Post scriptum</i>	172
<u><i>Appendix.</i></u>	
Lecture by Prof. D.S. Nalyvaiko in the National University «Kyiv-Mohyla Academy» on the topic: «Marcel Proust and his novel „In Search of the Lost Time”» (2003)	175
Index of Names	203

ВІД АВТОРА-УПОРЯДНИКА

6 лютого 2024 року виповнюється перша річниця від дня смерті видатного українського вченого-гуманітарія, фундатора української літературознавчої компаративістики, доктора філологічних наук, професора, дійсного члена НАН України Дмитра Сергійовича Наливайка (1929–2023). Його життя і діяльність¹ органічно і нерозривно пов'язані з долею української гуманітарної науки 2-ї пол. ХХ ст. – перших десятиліть ХХІ ст. Дмитро Сергійович був яскравою особистістю, здатною не втратити себе не лише у найнесприятливіших суспільних умовах радянщини, а й у важкі пострадянські часи зі всіма їхніми ризиками та викликами.

Усвідомлення великого культуротворчого і виховного потенціалу наукових напрацювань і самої особистості Дмитра Сергійовича, результатом якого став документальний фільм «Академік Дмитро Наливайко»², прем'єра якого відбулася 29 березня 2016 р. у Києві в Культурно-мистецькому центрі Національного університету «Києво-Могилянська академія». Аналогічна мотивація спонукала до появи цієї книги, створеної на основі вказаної вище документальної стрічки.

Фільм і книга – це, звісно, різні жанри, тобто різна гра. Тому вони не тільки не дублюють, а й не відмінюють права на існування одне одного, і, володіючи своєрідністю, перебувають у стосунках взаємодоповнюваності. Зокрема, у книзі додано:

– нові інформаційні й уточнено вже представлені у фільмі дані (адже з моменту появи стрічки минуло вже повних 7 років);

– нові світлини й архівні документи (як-от «Інформаційне повідомлення» голови КДБ УРСР В. Федорчука від 7 лютого 1978 р.);

¹ Про творчий спадок акад. Д. Наливайка див: Дмитро Сергійович Наливайко: біо-бібліографічний покажчик / укладач Т. О. Патрушева, авт. вступ. слова К.А. Шахова. Київ: Видавничий дім «KM Academia», 1999. 20 с. (Серія «Вчені НАУКМА»). URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Nalyvaiko_Dmytro_Serhiiovych/Biobibliografichniy_pok_azhchyk/; Література на полі медій: колективна монографія на пошану 90-річчя академіка НАН України Д.С. Наливайка / НАН України; Ін-т літератури ім. Т.Г. Шевченка. Київ, 2019. 399 с. Бібліогр.: с. 375–398. URL: <http://www.ilnan.gov.ua/media/k2/attachments/literatura-na-poli-media-nalyvajko.pdf>.

² Див.: Академік Дмитро Наливайко (2016). Творчий проект Ігоря Козлика. Режисер і оператор І. Козлик. Тривалість 2 год. 15 хв. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Te3XxjFy2mo> або: https://mega.nz/#!sKA_SDIJLIX07XJFK83LzN3eWyhtZ60UDuac2sNOTi9b9WA2BKRW0.

– численні коментарі та примітки, необхідні для адекватного сприймання наявного у книзі матеріалу.

З метою запобігання мовленнєвої какофонії всі російськомовні тексти, крім російськомовного перекладу Анатолія Гелескула поезії Федеріко Гарсії Лорки «Гізелла про темну смерть» у розділі «Фінал», подано у моєму україномовному перекладі. У світлинах представлені скан-копії оригіналів відповідних документів.

Висловлюю щирю вдячність за допомогу під час роботи над книгою:

– дочці Д. Наливайка, кандидату філологічних наук, доценту **Наталії Білик** (Київ);

– доктору філологічних наук, академіку НАН України **Миколі Жулинському**;

– доктору філологічних наук, професору, академіку НАН України **Миколі Сулимі** та кандидату філологічних наук, старшому науковому співробітнику **Вірі Сулимі** (Київ);

– доктору філологічних наук, професору **Галині Сиваченко** (Київ);

– доктору філологічних наук, професору **Людмилі Грицик** (Київ);

– доктору філологічних наук, старшому науковому співробітнику

Галині Александрівій (Київ);

– доктору філологічних наук, професору **Григорію Самойленку** (Ніжин);

– директору Центру гуманітарної співпраці з українською діаспорою НДУ імені Миколи Гоголя **Надії Онищенко** (Ніжин);

– доктору філологічних наук, професору **Павлу Михеду** (Київ-Ніжин);

– доктору філологічних наук, професору **Марії Моклиці** (Луцьк);

– доктору філологічних наук, професору **Степану Хоробу** (Івано-Франківськ);

– кандидату філологічних наук, старшому науковому співробітнику **Геннадію Нозі** (Київ).

ДМИТРО СЕРГІЙОВИЧ НАЛИВАЙКО
(2015 рік, Київ)

АКАДЕМІК
ДМИТРО НАЛИВАЙКО
СПОВІДЬ
НА ТІ ПОГЛЯДІВ ЗЗОВНІ

УЧАСНИКИ ПРОЕКТУ¹:

ГОЛОВНИЙ ОПОВІДАЧ – доктор філологічних наук,
професор, академік НАН України

Дмитро Сергійович Наливайко (1929–2023)

З академіком Д. Наливайком розмовляв:

Козлик Ігор Володимирович – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри світової літератури і порівняльного літературознавства Факультету філології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

ПРО АКАДЕМІКА ДМИТРА НАЛИВАЙКА РОЗПОВІДАЮТЬ:

Воронина Леся – дитяча письменниця, перекладачка, журналіст, член Асоціації українських письменників, вдова письменника Євгена Гуцала (1937–1995)

Драч Іван Федорович (1936–2018) – поет, перекладач, кіносценарист, драматург

¹ Інформація про учасників документального фільму «Академік Дмитро Наливайко» подана станом на 2016 р., коли була створена стрічка, з додатком змін, які відбулися на початок 2024 р.

Жулинський Микола Григорович – доктор філологічних наук, професор, академік НАН України, директор Інституту літератури ім.Т.Г.Шевченка НАН України

Ковальчук Олександр Герасимович – доктор філологічних наук, професор, у 2016 професор кафедри української літератури Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, колишній студент Д. Наливайка

Мазепа Наталія Ростиславівна (1930–2019) – доктор філологічних наук, провідний науковий співробітник відділу слов'янських літератур (тепер сектор слов'янських літератур відділу зарубіжних і слов'янських літератур) Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України

Михед Павло Володимирович – доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу слов'янських літератур (тепер сектор слов'янських літератур відділу зарубіжних і слов'янських літератур) Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України, колишній студент Д. Наливайка

Моклиця Марія Василівна – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри теорії літератури та зарубіжної літератури Східноєвропейського (тепер Волинського) національного університету імені Лесі Українки, колишня студентка Д. Наливайка

Моренець Володимир Пилипович (1953–2021) – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри літературознавства Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Наливайко Валентина Олександрівна
(пом. 2017) – дружина Д. Наливайка

Павленко Ганна Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри літературознавства (тепер кафедра літературознавства ім. В. Моренця) Національного університету «Києво-Могилянська академія», колишня студентка Д. Наливайка

Павличко Дмитро Васильович (1929–2023)
– письменник, один із авторів Акту проголошення незалежності України

Скуратівський Вадим Леонтійович – доктор мистецтвознавства, професор Київського національного університету театру, кіно і телебачення імені І.К. Карпенка-Карого

Судима Микола Матвійович (1947–2023) – доктор філологічних наук, професор, у 2016 член-кореспондент, з 2018 академік НАН України, заступник директора з наукової роботи Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України (1999–2022)

Микола Жулинський. Хто не знає Дмитра Сергійовича Наливайка? Його авторитет надзвичайно високий. Його знають не тільки в Україні, а й у Європі.

Павло Михед. Такого масштабу ерудованості в історико-літературних проблемах, такого обсягу знання людей в Україні можна по пальцях перерахувати.

Микола Сулима. «Україна очима Заходу» – у кожного посла, у кожного працівника українського посольства по всьому світу повинна лежати ця книжка, щоб вони знали, яку вони країну представляють, щоб вони знали, яким авторитетом користувалася Україна в світі.

Вадим Скуратівський. Це літературознавець, який подав для України, ніби от загнаної в провінціалізм, дуже об'єктивну, дуже точну ландшафтну візію¹ усього того, що напрацювала Європа, починаючи з перших рецепцій Арістотеля в часи Ренесансу і закінчуючи початком ХХ століття.

Олександр Ковальчук. Наливайко – це така напівміфологізована постать. Власне, до нього не можна підходити із загальними мірками, оскільки такого типу люди формують духовну атмосферу.

Володимир Моренець. Дмитро Сергійович Наливайко – це людина дуже послідовна, наполеглива і вперта в своїх візіях, які він реалізує в житті, і він завжди йшов за своєю мрією.

Ганна Павленко. Викладач він був прекрасний. Мені здається, що кращого викладача у нас в інституті² не було.

¹ **Візія** – бачення, комплексне уявлення про щось.

² Йдеться про Ніжинський державний педагогічний інститут імені М.В. Гоголя (сьогодні Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя),

Володимир Моренець. Може, один із останніх в моєму обрії спостереження академічних величин, таких справжніх, які є до всього знаючі, кваліфіковані та ще й правдиві.

Микола Сулима. І затримки, й перепони, які він відчував у своєму житті, він якось дуже про це не розповідає, не драматизує, він просто розповідає про це як про якийсь факт біографії. Не так, знаєте, як от люди просто хизуються, що упосліджені. Він якось до цього по-філософському ставиться.

Наталія Мазепа. Знаєте, чому Наливайка у нас читають усі? Тому що він показав нам нашу українську літературу у всесвіті, а до того вона була для нас ніби сама по собі. Це і називається компаративістика. Але попри все Дмитро Сергійович – це ще просто хороша і добра людина.

де Г. Павленко 1967–1971 здобувала вищу освіту, коли там працював Д. Наливайко.

ПРО ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧУ КОМПАРАТИВІСТИКУ ТА РАДЯНСЬКЕ ПОРІВНЯЛЬНЕ ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

Дмитро Наливайко. Літературознавство в його чистому вигляді не вважаю належною мірою респектабельним заняттям. Літературознавство в поєднанні з історією, філософією, мистецтвом, в комплексі, становить справді дуже масштабний інтерес.

Вадим Скуратівський. Десь 1965-го року я закінчив університет¹ і вслід за тим мав фортуна – потрапив до аспірантури кафедри зарубіжної літератури Київського університету. От тоді я й почув прізвище Дмитра Сергійовича Наливайка.

Річ у тім, що вже тоді про нього говорили як про дуже освіченого дослідника, який працює в Ніжинському педагогічному інституті. І він мене зацікавив, тому що мене тоді взагалі дуже цікавили ті персонажі української культури, які так чи інакше дивилися в бік романо-германських літератур, всієї європейської літературної суми. Я, одверто кажучи, боявся нашого спеціального українського невігластва. А на той час я зрозумів на повну силу, що нас силоміць відправили у напрямі саме граничного провінціалізму. І мене передовсім цікавили люди, які зможуть так чи інакше переповісти українському читачеві європейський і взагалі світовий літературний пейзаж.

Таких людей в Україні тоді було небагато. Насамперед це був Григорій Порфірович Кочур і, зрозуміло, Микола Олексійович Лукаш як перекладач². Григорій Порфірович

¹ В. Скуратівський закінчив факультет романо-германської філології Київського державного ун-ту ім. Т.Г. Шевченка.

² **Кочур Григорій Порфірович** (1908–1994) – перекладач, поет, літературознавець. Його переклади охоплюють 26 століть, три континенти,

Кочур – переважно перекладач і водночас автор блискучих етюдів про ті самі літератури. А серед теоретиків на моєму горизонті був десь тоді Дмитро Володимирович Затонський³. Але, бачите, Затонський, як я потім зрозумів, був передовсім дуже переконливим есеїстом. Його цікавила власна суб'єктивна думка про ті чи ті явища, і, зрештою, він не був істориком літератури, він був дуже добрим есеїстом західної літератури ХХ століття. А мене все ж таки цікавив потенційно добрий історик літератури.

близько 30-ти літератур. За належність до ОУН із звинуваченням в «українському буржуазному націоналізмі» був засуджений до 10-ти років ув'язнення в Інтинському таборі (Комі АРСР, РФ), де 1943–1953 виконував каторжні роботи на шахтах концтаборів ГУЛАГ м. Інта. Тут посів провідне місце в інтернаціональному гуртку інтелігенції, не припиняв творчої діяльності. Перекладав, писав вірші, вивчав із допомогою в'язнів нові мови, зокрема, естонську, латвійську, вірменську, грузинську, долучав до цього друзів. Реабілітований 1962 р. Був найближчим соратником Максима Рильського (1895–1964). Належав до покоління шістдесятників, був неформальним лідером українського перекладацького цеху, мав статус невізного дисидента. **Лукаш Микола Олексійович** (1919–1988) – перекладач, лінгвіст, знавець більше 20-ти мов, у радянські часи подарував українському читачеві понад 1000 видатних творів світової літератури від 100 авторів. Був одним з небагатьох перекладачів, які працювали з оригінальним текстом, а не з проміжним перекладом російською. За громадською позицією належав до шістдесятників. Коли вийшов резонансний публіцистичний твір І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», за який 1973 автора засудили до 5-ти років ув'язнення та 5 років заслання, М. Лукаш, на той час уже знаний перекладач і літературознавець, публічно його підтримав і запропонував Президії Верховної Ради УРСР відбуту йому, Лукашеві, термін ув'язнення замість Дзюби, який хворів на сухоти. За це Лукаша виключили зі Спілки письменників, заборонили друкуватися, чим позбавили засобів до існування. Поради визнати помиляковість свого вчинку категорично відхилив. 1986, фактично напередодні смерті, був поновлений у Спілці письменників України на хвилі горбачовської перебудови.

³ **Затонський Дмитро Володимирович** (1922–2009) – доктор філологічних наук, академік НАН України, син радянського державного і партійного діяча, наркома освіти УСРР і члена політбюро ЦК КП(б)У, академіка АН УСРР/УРСР В.П. Затонського (1888–1938). Досліджував зарубіжну літературу, зокрема австрійську та німецьку, питання історії й теорії роману.

І от наприкінці 1960-х років, уже у «Всесвіті»⁴, я познайомився з Дмитром Сергійовичем Наливайком. Я побачив, що Дмитро Сергійович Наливайко – першокласний саме історик літератури, історик західних літератур, зі всіма необхідними імплікаціями⁵ всієї іншої літератури. Я побачив, що це передовсім український учений, який дуже уважно розглядає ті чи ті явища західних літератур у їхньому поєднанні з певними явищами і української літератури, і, що мене вразило, і української історії. Це для мене вже був сигнал, що переді мною літературознавець, абсолютно озброєний до творення саме української версії світової літератури.

Дмитро Наливайко. Треба все-таки розрізнити різні явища – критика і літературознавство. Я вважаю, що їхній симбіоз⁶, який практикувався у нас завжди і практикується, не дуже себе виправдовує. Скажімо, у французів це чітко розмежується. Я приїхав в Ленінград, вже пройшло багато років після закінчення аспірантури⁷, і там якраз у цьому педінституті імені Герцена перебувала група французьких викладачів, які читали лекції на французькому відділенні. З ними почалася розмова, і французи сказали, що вони вважають, що сучасна література – це ще не предмет науки, це домен⁸ критики, а наука починається, коли вже з'являється певна дистанція і коли

⁴ «**Всесвіт**» – найстаріший український журнал іноземної літератури, заснований у січні 1925 р. У жовтні 1934 через політичні обставини його було закрито, а більшу частину працівників репресовано та вбито. 1958 журнал відновив роботу і до 2000 виходив у Києві як щомісячник. У 1971–1978 В. Скуратівський працював тут редактором відділу критики (покинув роботу за звинуваченням у «націоналістичних ухилах»). З 2000-го журнал виходить раз на два місяці.

⁵ **Імплікація** – тут: залучення, долучення.

⁶ **Симбіоз** (*грец.* συμβίωσις співжиття) – тут: поєднання різнорідних елементів.

⁷ З жовтня 1954 по вересень 1957 Д. Наливайко був аспірантом кафедри зарубіжної літератури Ленінградського державного педагогічного інституту ім. О.І. Герцена (нині Російський державний педагогічний університет ім. О.І. Герцена, м. Санкт-Петербург, РФ).

⁸ **Домен** (*франц.* domaine, від *лат.* dominium володіння) – тут: сфера компетенції, предмет зацікавлення.

судження вже не залежать від різної кон'юнктури (політичної, ідеологічної і т. д.), а відбувається розмежування, і от тоді це вже справжня наука. Наші ж учасники цієї розмови не погодилися з цим. А я, навпаки, погодився і сказав, що це правильно, тому я поділяю цю точку зору.

Володимир Моренець. Дмитро Сергійович дотримувався академічної чесності в розумінні судження: якщо підтримував, то підтримував, якщо ж не підтримував і міг не мати з цим справи, то він не мав з цим справи. А якщо змушений був все ж мати із цим справу, то тяжко переживав, бо кому з нас легко даються протистояння, які переростають у конфлікти – нікому не даються. Але йому ще тяжче давався б «междусобойчик» із самим собою. Якщо вже ні, то він буде говорити «ні», хоч би кого це стосувалося, і чого б це не стосувалося.

Дмитро Наливайко. Літературна компаративістика⁹ належить до тих наукових галузей, які навіть не можуть остаточно самовизначитися. Я вважаю, навіть переконаний у тому, що це наукова галузь, яка може цілком зайняти місце десь поряд з історією літератури і теорією літератури. Літературознавча компаративістика має свої специфічні засади і своє коло завдань, можливостей. Як на мене, вона не менш важлива, необхідна, ніж історія і теорія літератури. Настільки рельєфно виражену і відмежовану від інших галузей, як це мають такі абсолютно самодостатні галузі, як історія і теорія літератури, отакої внутрішньої серцевини, я вважаю, компаративістика не має. Вона перебуває у площині «між», її приреченість на проміжність між історією літератури і теорією літератури. І ось тут дуже важлива оця її синтезуюча інтенція, без якої вона

⁹ **Літературознавча компаративістика** (порівняльне літературознавство) як галузь науки про літературу вивчає усі види зв'язків і взаємодій між різними національними літературами та їхніми представниками в історико-літературному процесі.

втрачає свій сенс. Таке парцелярне¹⁰ розмежування гуманітарних галузей йде тільки на шкоду науці.

Ігор Козлик. Зараз виходить академічна «Історія української літератури». Скажіть, будь ласка, в академічній історії літератури компаративна складова повинна бути обов'язковою, чи ні?

Дмитро Наливайко. Я думаю, що повинна бути обов'язковою, тому що і якусь певну національну наукову школу, серйозну концепцію поза міжнаціональним контекстом неможливо розвинути і досягнути серйозних наслідків. Це абсолютно необхідна передумова для будь-якої фахової науково-дослідницької роботи.

Володимир Моренець. Дмитро Наливайко мав школу, він мав обрії. Це людина такого масштабу, що за цим масштабом, якщо хто надуває щоким і починає про себе квакати, що я найбільша в світі жаба, так він уже цих жаб бачив. У нього відпрацьовані напрямки на французьких літературах, і масштаб у нього був правильний, завдяки чому явища у нього завжди ставали в систему – постановка деталі в загальну картину. В цьому сила академічної широти, яку представляє собою Наливайко.

Дмитро Наливайко. Особливо важкий стан був в українського порівняльного літературознавства. Те, що ще в 1950-ті – 1960-ті роки робилося у нас в цій галузі, серйозною науковою компаративістикою назвати неможливо. І буквально на всіх рівнях, в усіх аспектах все це виглядало дуже непрезентабельно. Річ у тому, що як наукова галузь, компаративістика в той – радянський – час майже не існувала. Радянське порівняльне літературознавство було таким собі еклектичним явищем, що поєднувало компаративістику десь там кінця ХІХ – початку ХХ століття і ті всі корективи, які самої суті цієї наукової галузі не стосува-

¹⁰ **Парцелярний** (від *франц.* parceller поділяти на дрібні частини) – розділений на дрібні частини.

лися: ідеологічно (партійно) спрямовані корективи йшли зі сторони і не в'язалися з іманентним рухом світової компаративістики. І на той час, щоправда, не в Україні, а в Москві, в Ленінграді були вчені, які серйозно займалися проблемами порівняльного вивчення літератур. Їх можна назвати компаративістами, хоч вони на науково-методологічному рівні залишилися десь у позавчорашньому дні.

Ігор Козлик. Ось Григорій Давидович Вервес¹¹. Яке його місце в тодішньому українському радянському літературознавстві?

Дмитро Наливайко. Григорій Вервес був одним з примітних учених-літературознавців, які зверталися до порівняльних студій. Він відзначався найбільшою активністю, постійним інтересом і українсько-польські літературні стосунки вивчав досить різнобічно. Але він не виходив за межі тогочасних офіційних теоретико-методологічних настанов. Він розумів компаративістику цілком в дусі радянського порівняльного літературознавства і щодо цього виявляв, я б сказав, велику обережність, не порушував оцю демаркаційну лінію владно дозволеного.

Усе це залишилося в минулому. І особливо значні зміни відбулися буквально десь за останні 10–15 років, коли українська компаративістика вже увійшла в загальний потік, у загальну колію.

Коли я став керувати відділом компаративістики Інституту літератури¹², то я своє головне завдання бачив у тому,

¹¹ **Вервес Григорій Давидович** (1920–2001) – літературознавець, доктор філологічних наук (1959), професор (1962), академік НАНУ (1995). Від 1945 працював у Ін-ті літератури НАН України, де від 1958 очолював відділ слов'янських літератур. Вивчав польську, болгарську та словенську літератури, теоретико-методологічні аспекти порівняльного літературознавства, проблеми регіонального, загальнослов'янського та світового контексту української літератури. Окремі праці ученого друкувалися словацькою, польською, російською, болгарською, англійською та німецькою мовами.

¹² Д. Наливайко очолив відділ компаративістики академічного Ін-ту літератури ім. Т.Г. Шевченка у листопаді 2002 р.

щоб прилучити наше українське порівняльне літературознавство до того, чим займається і чим є літературна компаративістика в Західній Європі, в Америці, тобто ввести нові підходи, нові концепції, нові методології, нові парадигми. Ми видавали ці збірники компаративістичних праць. Кожен випуск, який з'являвся як наслідок дво-трирічної праці нашого відділу, – це була розробка певної системи, певної методології сучасної літературної компаративістики¹³, у розвитку якої на сьогоднішній день увесь час зміщається ракурс, зміщуються генеральні концепції. Є, принаймні, кілька течій, генеральних компаративістичних концепцій, які багато в чому не узгоджуються. Маю на увазі не українську компаративістику, а світову компаративістику. Сьогодні маємо не одну таку концепцію, і це наявне концепційне різноманіття до спільного знаменника важко звести.

Ігор Козлик. А чи потрібно усе це зводити до спільного знаменника?

Дмитро Наливайко. Необов'язково. Це така суто радянська настанова зводити до однієї якоїсь концепції і до того, щоб представляти її як універсальну та всемогутню.

¹³ «**Літературна компаративістика**» – річник з порівняльного літературознавства, започаткований 2004 відділом компаративістики Ін-ту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. Основні напрями й завдання видання: вивчення української літератури в системі міжнаціональних взаємин і контекстів; розробка методологічних і методичних проблем сучасної компаративістики; ознайомлення з сучасними течіями та концепціями зарубіжної компаративістики; дослідження історії української компаративістики; проблеми викладання літературної компаративістики у вищій і середній школі; рецензування українських та зарубіжних видань з компаративістики й бібліографічна інформація; координування науково-дослідницької роботи в цій науковій галузі. У 2005–2008 побачило світ 4 випуски збірника. (Див. зміст випусків за URL: <http://www.ilnan.gov.ua/index.php/uk/periodyka1/item/129-literaturna-komparatyvistyka>). У роботі з організації та видання нових фахових праць з сучасної літературознавчої компаративістики Д. Наливайко плідно співпрацював зі своїми колегами по очолюваному ним відділу доктором філологічних наук, професором Тамарою Денисовою (1934–2015) та доктором філологічних наук, професором Галиною Сиваченко.

Ігор Козлик. Скажімо, є американська школа компаративістики, досить цікава китайська школа, французька, англійська й ін.¹⁴ А сучасна українська літературна компаративістика за своєю проблематикою, векторами досліджень до якої з існуючих шкіл найближча?

Дмитро Наливайко. Більше спільного у нас з американською школою компаративістики, яка має значніший вплив, ніж інші школи. Основними школами порівняльного літературознавства на сьогоднішній день залишаються, звичайно, французька, німецька, американська. Німецька не така впливова, як французька й американська. Американська школа відзначається дуже бурхливим новаторством, вони увесь час шукають нові підходи, нові методи, концепції.

Володимир Моренець. Культура аналізу і здійснення аналізу та синтезу. Є речі, які не можна робити за зовнішніми ознаками. Наприклад, не можна здійснювати за зовнішніми ознаками діахронічні зіставлення, тому що смисл термінів у різні епохи різний і, здійснюючи зіставлення за зовнішньою ознакою, ми спотворюємо суть. А треба йти до суті понять: що воно означало в бароковий час, що – в романтизмі, що воно означає в постмодерному світі.

Ці принципи своїм прикладом аналізу, обговорення тут закладав Дмитро Сергійович Наливайко. Я у нього поглибив свою і так таку прискіпливість. Я завжди був у філології такий дотошний. Мені потрібно було знати суть речей, якими поняттями я оперував. А Дмитро Наливайко це потвердив з конабсолютною необхідністю. Абсолютна необ-

¹⁴ Див. про це: Національні варіанти літературної компаративістики / НАН України; Ін-т літератури ім. Т.Г. Шевченка; Д.С. Наливайко, Т.Н. Денисова, О.В. Дубініна та ін. Київ: Видавничий дім «Стилос», 2009. 750 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Nalyvaiko_Dmytro_Serhiiovych/Natsionalni_variandy_literaturnoi_komparatyvistyky.pdf. Про китайську школу компаративістики див.: Ісаєва Н. Основні тенденції розвитку порівняльного літературознавства в Китаї. *Літературознавча компаративістика*: навч. посібник / наук. ред. Р.Т. Гром'як, упоряд.: Р.Т. Гром'як, І.В. Папуша. Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ ТДПУ, 2002. С. 151–181.

хідність точного розуміння навіть метафорично вживаних понять і визначень, якими ти користуєшся. Я це назву так: скрупульозне дефінітивне мислення. От Наливайко – це дефінітивне мислення. В його текстах може бракувати такого художнього лету, який у Дзюби¹⁵ буває, але дефінітивне мислення і виклад його неповторні. Він відповідає за свої наукові твердження. Це дисципліна аргументації і викладу.

Вадим Скуратівський. Дмитро Сергійович вимагав граничної коректності, стриманості й узгодженості всіх без винятку літературних фактів.

Володимир Моренець. Дмитро Наливайко – це дуже жвавий рецептивний розум. Це дуже глибокий читач, обізнаний, розумний.

Ми з ним колись були посперечалися. Він розказував про європейський театр абсурду (Бекет, Йонеско¹⁶). А я кажу:

¹⁵ **Дзюба Іван Михайлович** (1931–2022) – публіцист, літературознавець, критик, дисидент-шістдесятник радянських часів (входив до кола Івана Світличного, Аліи Горської, Василя Симоненка, Ліни Костенко, Івана Драча, Леся Танюка, Євгена Сверстюка, автор памфлету «Інтернаціоналізм чи русифікація?»), академік НАН України, почесний доктор НаУКМА. За останні тридцять років написав та видав у світ близько двох десятків книг, присвячених українському світу літератури, мистецтва, культури, де знайшлося місце і класикам, і сучасним письменникам від Ліни Костенко до Олега Лишеги та Сергія Жадана. В 2015-му побачила світ книга «Донецька рана України», де проаналізовано не лише розвиток української культури на теренах Донеччини, а й політичні, психологічні та історичні причини й маніпуляції місцевим населенням з боку радянської влади та їхніх наступників, які призвели до окупації.

¹⁶ **Бекет Сэмюел** (англ. Samuel Beckett, 1906–1989) – ірландський англо- та франкомовний письменник, вважається одним із основоположників (нарівні з Еженом Йонеско) театру абсурду (став відомим після постановки 1953 Роже Бленом п'єси «Чекаючи на Годо»), лауреат Нобелівської премії з літератури (1969). **Йонеско Ежэн** (рум. Eugen Ionescu, франц. Eugène Ionescu, 1909–1994) – румунський і французький письменник, драматург, вважається одним із основоположників (нарівні з Семюелом Бекетом) театру абсурду (після постановки 1950 в одному з маленьких паризьких театрів його «антип'єси» «Голомоза співачка», яка не мала успіху у глядачів, але на автора звернула увагу критика, охрестивши його родоначальником театру абсурду).

«Слушайте, Дмитре Сергійовичу, ну не Бекет і не Йонеско театр абсурду привніс, започаткував у європейському колі. Елементи до цього – Микола Куліш¹⁷, з чим ви погодитесь. Але по факту його, театр абсурду, привніс Віткаци, польський драматург Віткевич¹⁸». А він відповідає: «Та де?» Я йому наводжу факти: перша праця Віткаци 1918 року, праця «Театр» 1924 року, де він теоретично виклав ці тези, практично реалізовані в кінці 1920-х – на початку 1930-х років. Не було на обрії ще Йонеско і Бекета, коли Віткаци творив своїх... І він погодився, він зазирнув, він зацікавився, він подивився. Я йому приніс, він сказав: «Так, справді, тут польський внесок дуже цікавий, особливий, я його не бачив».

Так само було, коли вийшли «Щоденники» Вітольда Гомбровича¹⁹. Їх переклала Роксана Харчук, яка працює

¹⁷ **Куліш Микола Гурович** (1892–1937) – письменник, режисер, драматург, представник Розстріляного відродження (Червоного ренесансу, разом з Валер'яном Підмогильним (1901–1937), Валер'яном Поліщуком (1897–1937), Марком Вороним (1904–1937), Миколою Хвильовим (1893–1933), Михайлем Семенком (1892–1937), Євгеном Паужником (1898–1936), Миколою Зеровим (1890–1937), художниками-бойчукістами, Лесем Курбасом (1887–1937) та ін.). Досвід розгляду драматургії М. Куліша у контексті феномена театру абсурду див.: Мукан В. Форманти «драми абсурду» у п'єсі Миколи Куліша «Народний Малахій». *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*: зб. наук. пр. / відп. ред. І. В. Сабадош. Ужгород, 2011. Вип. 16. С. 219–222. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/25232>.

¹⁸ **Віткевич Станіслав Ігнаці** (пол. Stanisław Ignacy Witkiewicz, 1885–1939) – польський художник, фотограф, письменник, філософ та теоретик мистецтва, відомий також під псевдонімом Віткаци (пол. Witkaś). Його вважають попередником театру абсурду. Разом із Бруно Шульцом (нім. Bruno Schulz, 1892–1942) і Вітольдом Гомбровичем (пол. Witold Gombrowicz, 1904–1969) позначив передній край художньо-літературних пошуків у Польщі міжвоєнного двадцятиріччя. Про зв'язок творчості Віткаци з феноменом театру абсурду див.: Велимчаниця О. Загадковий Віткаци. *Кіно-Театр*. 2016. № 1. URL: http://archive-ktm.ukma.edu.ua/show_content.php?id=1857.

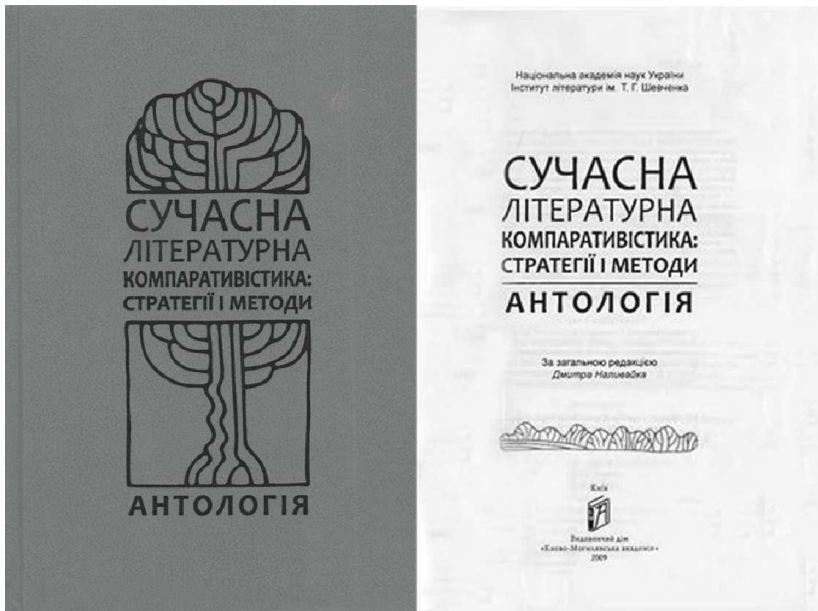
¹⁹ Див.: Гомбрович В. Щоденник: у 3 т.: пер. з польськ. Р. Харчук. Київ: Основи, 1999.

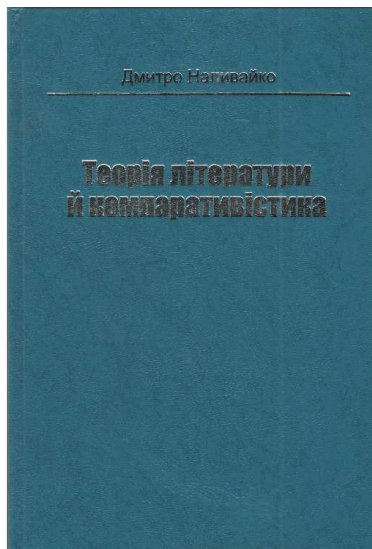
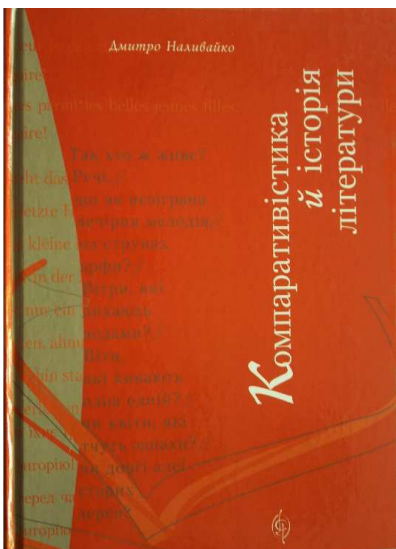
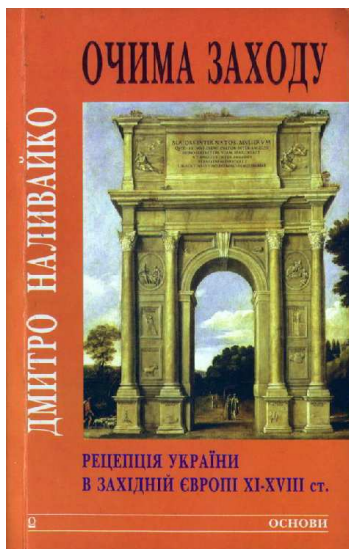
ла тоді на нашій кафедрі²⁰. Даю Дмитрові Сергійовичу і кажу: «Оце три томи „Щоденників”. Вони перекладені. Прочитайте. Я вам рекомендую». За тиждень приходить Наливайко і каже: «Так, ти дивись, я навіть не підозрював. Захоплююча річ. Інтелектуальне шитво таке. Це просто дуже-дуже цікаво». Наступного тижня вже читає другий том. Приходить, каже: «Ну так, цікаво, міркує чоловік». Ще тиждень минув, приходить Дмитро Сергійович, кладе третій том і невдоволено: «Самохвальство, таке себелюбство, красування. Я думав, щось серйозніше». Отака була його реакція на Гомбровича.

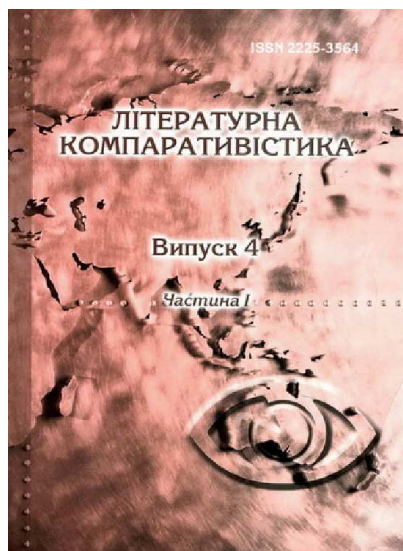
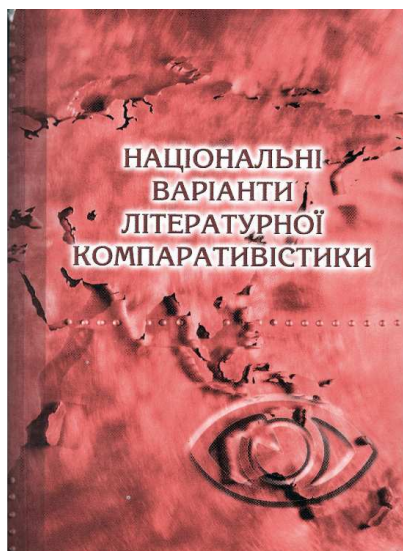
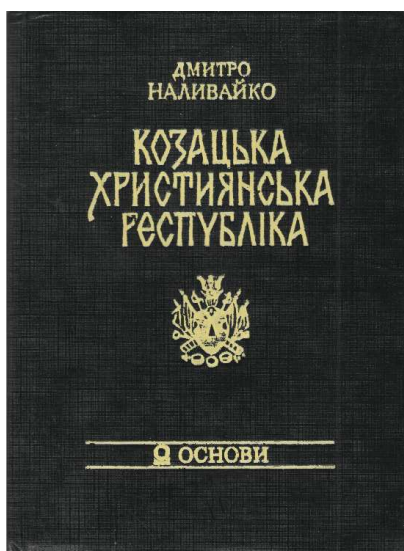
²⁰ Йдеться про кафедру філології (у 2016-му – літературознавства) Національного університету «Киево-Могилянська академія», де 1997–1999 кандидат філологічних наук Р. Харчук працювала як викладач польської мови.

Дмитро Наливайко

Григорій Кочур

Микола Лукаш

Дмитро Затонський

Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України
(Київ, вул. М. Грушевського, 4, 3-й поверх)

1 червня 1979 року. Київ.

Григорій Вервес (ліворуч) з учасниками Міжнародної наукової конференції «Сучасні слов'янські культури: розвиток, взаємодія, міжнародний контекст»
Слободаном Марковичем (1928–2015, Югославія, у центрі)
та **Олексою Мишаничем** (1933–2004, Україна)

*Приблизно кінець 1990-х – початок 2000-х років. Київ.
Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка НАНУ.*

*Справа наліво: Дмитро Наливайко,
Григорій Сивокінь (1931–2014), Роман Гром'як (1937–2014)
та Микола Кодак (1946–2014)*

*Початок 2000-х років. Київ.
Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка НАНУ.
Дмитро Наливайко і Тамара Гундрова*

3 квітня 2002 року. Київ.

Дмитро Наливайко (у центрі) та **Володимир Моренець** (ліворуч)
після захисту кандидатської дисертації аспіранта
Ростислава Семківа (праворуч) «Іронія як принцип художнього
структуротворення» в Інституті літератури ім. Т.Г. Шевченка
НАН України

Дмитро Наливайко та доктор філологічних наук, професор
з Кам'янець-Подільського **Полікарп Свідер** (1923–2012)

ВІДЗНАЧЕННЯ 80-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ДМИТРА НАЛИВАЙКА
В ІНСТИТУТІ ЛІТЕРАТУРИ ІМ. Т. Г. ШЕВЧЕНКА НАН УКРАЇНИ
(Київ, 2009 рік)

Привітання від кафедри історії української літератури, теорії літератури і літературної творчості КНУ ім. Тараса Шевченка. Зліва направо: Людмила Грицик, Анатолій Ткаченко, Михайло Наєнко, Дмитро Наливайко, Сергій Пригодій (1953–2013), Олександр Астаф'єв (1952–2020) та Наталія Костенко

Привітання від філологів Національного університету «Киево-Могилянська академія». Зліва направо: Володимир Моренець, Володимир Панченко (1954–2019) і Дмитро Наливайко

Дмитра Наливайка вітає доктор філологічних наук
(ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України), дочка члена-
кореспондента НАН України Ніни Крутікової (1913–2008)
Тетяна Руда

Члени Вченої ради Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАНУ
(зліва направо): **Григорій Сивокінь**, **Дмитро Наливайко**,
Микола Жулинський та **Віталій Дончик** (1932–2017)

ЧАСТИНА ДРУГА

ПРО ВИКЛАДАЦЬКУ РОБОТУ

Дмитро Наливайко. Професія стала стрижнем мого життя. Я насправді більше тяжів до дослідницької наукової роботи. Але й до викладання я теж не був байдужим. І в мене виробилися свої засади, принципи викладання. Скажімо, я вважав, що не можна читати по конспекту, як доповідь на партійному з'їзді, що треба постійно бачити аудиторію, бачити, як вона реагує, бачити очі, чи вони нудьгують, засинають, чи вони справді зацікавлені. Для мене завжди було важливо відчувати, чим дихає аудиторія.

Інша річ, і це найбільше мене гнітило, що я не можу завжди говорити те, що я думаю.

Олександр Ковальчук. На самій парі ми якось увійшли в абсолютно інший світ. Було таке враження, що повернулися 1920-ті роки з їхніми легендарними лекторами. Я пригадую цю знамениту лекцію про німецький романтизм: викладач читає романтиків напам'ять німецькою і одразу дає підрядник.

Павло Михед. Лекції Дмитра Сергійовича Наливайка – це особливе дійство: це мертва тиша як обов'язковий елемент публічного рефлексування лектора, який може ходити по аудиторії, дивитись у вікно і в той же час проговорювати. Ніколи я не бачив у його руках папірців. На своїх лекціях він ходив, гуляв по аудиторії, і це завжди вражає студентів. Ми бачили папірці в руках Дмитра Сергійовича тоді, коли він аналізував оригінальну поезію і коли Гельдерліна¹ він читав

¹ **Гельдерлін Йоганн Християн Фрідріх** (нім. Johann Christian Friedrich Hölderlin, 1770–1843) – німецький поет-романтик. «Гельдерлінівське відродження» – це важлива тенденція у світовій поезії другої половини ХХ – початку ХХІ ст. Це стосується як переказів та перекладів його віршів багатьма мовами, яким віддають свої сили в цей період найви-

німецькою, давав свій переклад, передавав фоніку. Це саме було на лекції про Верлена, з «Осінньою піснею»²: він читав оригінал, читав українські переклади³ і одночасно давав відомий російський переклад⁴. Звичайно, це завершувалося такими французькими дифтонгами⁵, які, власне, домінують у поетичному рядку Верлена.

Те ж саме з Аполлінером⁶, так що ми на цих лекціях відчували фонічну оригінальність, складності перекладу.

Ганна Павленко. По-перше, він ознайомлював нас із теоріями, які були популярні в зарубіжній літературі і які були популярні, очевидно, в тогочасній європейській науці.

датніші поети, так і ширшого досвіду засвоєння поетики ранніх, романтичних, і пізніх його творів. Поезія, проза, переклади і сама постать Гельдерліна стимулювала до роздумів: філософів і теологів, як-от Вільгельм Дільтей (1833–1911), Карл Ясперс (1883–1969), Мартін Гайдеггер (1889–1976), Вальтер Беньямін (1892–1940), Моріс Бланшо (1907–2003), Аріс Фіоретос (нар. 1960), Ганс Кюнг (1928–2021), таких філологів, як Роман Якобсон (1896–1982), Петер Сонді (1929–1971), а також письменників Стефана Цвейга (1881–1942), Георга Гейма (1887–1912), Петера Гертлінга (1933–2017) та ін.

² Йдеться про вірш французького поета-імпресіоніста, одного з основоположників імпресіонізму та символізму **П'юль Верлена** (франц. Paul Marie Verlaine, 1844–1896) «Chanson d'automne» (1866) з циклу «Сумні пейзажі» (франц. «Paysages tristes») з першої збірки віршів поета «Сатурнічні поезії» (франц. «Poèmes saturniens», 1866).

³ Йдеться про українські переклади «Осінньої пісні» Григорія Кочура («Неголосні / Млосні пісні...») та Миколи Лукаша («Ячать хлипки / Хрипки скрипки»).

⁴ Йдеться про російськомовний переклад Верленової «Осінньої пісні» Анатолія Гелескула (1934, Дніпропетровськ – 2011, Москва, РФ) «Издадека / Лъётся тоска. / Скрипки осенней...».

⁵ **Дифтонг** (від грец. δίφθογγος двоголосний), або двозвук – у фонетиці складний голосний звук неоднорідної артикуляції, що складається з двох елементів, які утворюють один склад, надаючи йому фонетичної цілісності. Зазвичай дифтонги мають більшу довготу і не розділяються на дві фонемі.

⁶ **Аполлінер Гійом** (франц. Guillaume Apollinaire, справжнє ім'я Вільгельм-Альберт-Володимир-Аполлінарій Костровицький / Kostrowicki, 1880–1918) – французький поет, художник, критик, один з основоположників літературного авангарду, що визначив напрямки розвитку французької та світової поезії у ХХ ст.

Це на нас справляло надзвичайне враження, тому що теорії такого високого польоту ми ще не чули. По-друге, Дмитро Сергійович блискуче знав тексти. Прийти до Дмитра Сергійовича на семінар і не підготуватися було просто неможливо. Я, наприклад, коли була не підготовлена, то доводилося підходити перед парою і, опустивши очі, говорити: «Ви знаєте, Дмитре Сергійовичу, на сьогодні я не прочитала того тексту, тому, будьте ласкаві, сьогодні мене не запитуйте».

Павло Михед. Було зрозуміло, що ти ніколи такого обсягу інформації не осягнеш, але сама присутність такої людини зобов'язувала.

Ганна Павленко. Він блискуче знав матеріал. Я пам'ятаю такий випадок. Одного разу на лекції, коли Дмитро Сергійович, як завжди, спитав, у кого будуть запитання, хтось із наших хлопців поцікавився у нього, по-моєму, про Аполлінера, намагаючись підловити. І Дмитро Сергійович спокійно, дуже ввічливо, дуже толерантно розповів про Аполлінера. І тоді тим, хто запитував, стало дуже незручно.

Павло Михед. Відкритість – це взагалі була характеристика викладачів-шістдесятників і викладачів Ніжинського педагогічного інституту. Викладачі не були десь там за семи печатями, до яких не можна було дійти, достукатись. Вони були тут, вони були присутні, можна було запитувати, що тобі заманеться, вислуховувати поради з будь-якого питання. І це не припинилось, коли закінчився час навчання.

Ганна Павленко. У нього була етика викладача. Він завжди говорив тільки «ви», він завжди вітався, навіть коли ти біжиш, поспішаючи на лекцію, бо запізнюєшся на першу пару. Запитуючи, він завжди говорив: «А чи можете ви сказати...» або «Будь ласка, повторіть те, що ви сказали, і, можливо, подумайте і якось переформулюйте своє речення трішечки інакше». Хоч це зрозуміло було, що або не підготувався, або не дочитав, і оця фраза, досить таки

толерантна, насторожувала і відразу вказувала студенту, була таким собі маркером того, що він не підготувався, не прочитав тексту. Але Дмитро Сергійович ніколи не говорив: «Ви не читали тексту» чи «Ви не знаєте матеріал».

Олександр Ковальчук. Це був зовсім інший тип викладача. Відчитавши пару, Наливайко кожного разу, наскільки я помічав, йшов до читального залу, і знову журнали, журнали, книги... Так відбувалася релаксація між парами.

Марія Моклиця. У 1970-ті роки я була студенткою Педагогічного інституту імені Горького, тепер це Педагогічний університет Драгоманова. Протягом майже трьох років зарубіжну літературу в нас читав Дмитро Сергійович Наливайко. Це особлива людина, особливий викладач. І справа не лише в професіоналізмі: він не тільки давав нам знання, а формував нас. При тому ми не усвідомлювали, не бачили цього процесу, ми збагнули те, що було закладено Наливайком, через багато-багато років.

Павло Михед. Сьогодні Дмитро Сергійович – керівник такий суворий, вимогливий, і хто пройшов його школу, як правило, це люди гідні в своїй професії.

Володимир Моренець. Це – педагог. Він ніколи в житті не вкладався у час своєї лекції. Якщо за десять хвилин третя у нас закінчується пара, Дмитра Сергійовича треба о третій виймати плугами, волами витягати з аудиторії, бо він продовжує говорити, бо він захопився, бо неможливо це завершити. Цей розмисел триває і на перерві, і потім, і за ним ідуть студенти, і він сідає, консультує тощо. Це людина при тому що найвищого філологічного лету і рівня свідомості, він надзвичайно самовіддано дисциплінований викладач. Він усе робить як викладач: він працював зі студентами, він відпрацьовував консультації стільки, скільки треба. Усі його курси були повністю і з необхідністю забезпечені навчально-методичними матеріалами. Ніколи не відмовляв у консультації, хоча б це бу-

ли його аспіранти, не його аспіранти, але можна було попросити і він завжди проконсультує.

Марія Моклиця. Наскільки Дмитро Сергійович викладав іншу літературу, ніж та, яка передбачалася нашими програмами. У часи перебудови⁷ були журнали, які найбільше давали раніше забороненої літератури. І от я отримую журнал і бачу надрукований роман Джойса «Улісс»⁸. Прочитала дуже швидко і переконалася, що я його читаю як знайомий твір. Але це якийсь парадокс: не може такого бути, адже Джойс не повинен був потрапити в списки, рекомендовані для читання студентам педагогічного інституту. Очевидно, що це характеризує якість викладання: настільки вичерпно, настільки точно, настільки глибоко подати, просто вкласти руками в голову студентів таке знання, яке потім не вивірюється, нікуди не дівається, при тому воно осмислене. Якщо я знала Джойса в 1970-ті роки і ро-

⁷ **Перебудова** (рос. перестройка) – загальна назва сукупності політичних і економічних реформ, що проводилися в СРСР у 1985–1991 рр., коли на чолі Радянського Союзу був Михайло Горбачов (1931–2022). Перебудова передбачала: у внутрішньополітичній сфері – політику гласності та демократизації суспільного життя; в економіці – введення елементів ринкових відносин; у зовнішній політиці – відмову від надмірної критики капіталістичного ладу, значне поліпшення відносин зі США та демократичними країнами Західної Європи, визнання пріоритету загальнолюдських цінностей і глобальних світових проблем. До початку 1990-х років перебудовчі процеси призвели до загострення кризи в усіх сферах життя радянського суспільства, що спричинило ліквідацію влади КПРС і розпад СРСР.

⁸ **«Улісс»** (англ. «Ulysses») – роман ірландського письменника Джеймса Джойса (1882–1941), з березня 1918 по грудень 1920 вперше надрукований частинами в США в журналі «The Little Review», а окремим виданням – 1922 в Парижі. Цей твір вважається найвизначнішим твором модернізму.

Перша повна публікація у російськомовному перекладі Віктора Хінкіса (1930–1981) та Сергія Хорунжого (1941–2020) з коментарями Катерини Генієвої (1946–2015) з'явилася 1989 у московському журналі «Іноземна література» (рос. «Иностранная литература»). В україномовному перекладі Олександра Тереха (1928–2013) та Григорія Кочура окремі (4, 6, 13 і 18) розділи Джойсового роману були надруковані 1966 у п'ятому номері київського журналу іноземної літератури «Всесвіт».

зуміла, і адекватно бачила його значення, а не як критику якоїсь буржуазної літератури, яка не друкується і не читається нами, тому що вона шкідлива загалом (так можна було прочитати в будь-якому підручнику). Але на щастя і дякуючи також Дмитру Сергійовичу, підручників ми не читали. Ми читали тільки твори.

За допомогою літератури можна дуже суттєво попусувати мізки, а можна, навпаки, поставити їх на місце і навчити людину мислити. Це рідкісний для радянських часів випадок, коли викладач умудряється бути людиною, яка вчить тому, що є протилежним ідеології, але при цьому це робиться без пози. Ми навіть не здогадувалися про це, ми думали, що це нормально, що це так і має бути. Втримати такий світогляд, такі наукові погляди і при тому їх постійно нести в аудиторію – це все ж таки дуже непросто, і для цього потрібна якась громадянська мужність.

Дмитро Наливайко. Я почав відчувати себе кабінетним ученим уже з приходом старості.

* * *

Ігор Козлик (до Валентини Наливайко). Важко бути дружиною академіка чи ні?

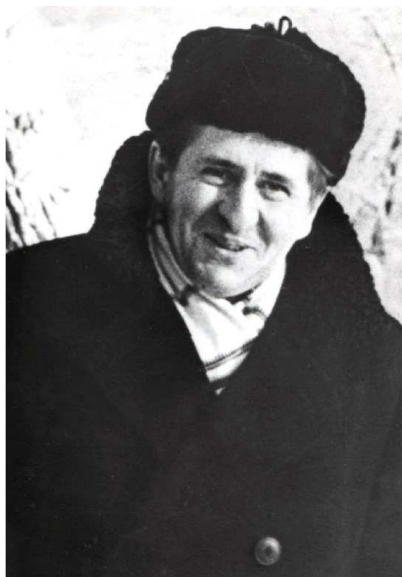
Валентина Наливайко. Та ні.

Ігор Козлик. Краще, ніж дружиною доцента або професора, чи гірше?

Валентина Наливайко. Ні. Взагалі-то нормально з ним: сидить цілий день, зайнятий своїми справами. (Пауза). Нуднувато буває.

Ніжинський державний педагогічний інститут
імені М.В. Гоголя (нині Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя)

Дмитро Наливайко під час роботи у Ніжині

У Ніжинському педінституті.
Зліва направо: доц. **Георгій Неділько**, доц. **Нінель Дзюбанова**, доц. **Дмитро Наливайко** та ст. викл. факультету музичного виховання, керівник інститутського оркестру народних інструментів **Микола Мельник**

Кінець 1960-х років. Ніжин.
Доц. **Дмитро Наливайко** на комуністичному суботнику

*Середина 1970-х років. Київ. КДПУ ім. О.М. Горького.
Доц. **Дмитро Наливайко** під час зустрічі
з українським радянським письменником
Олександром Сизоненком (1923–2018)*

Дмитро Наливайко у період роботи у КДПІ
ім. О.М. Горького

Національний університет
«Києво-Могилянська академія»

16 липня 1999 року. Київ.
Дмитро Наливайко (4-й зліва) після захисту магістерських робіт в НаУКМА. Разом з ним: **Соломія Павличко** (3-я зліва), **Віталій Дончик** (у центрі), **Віра Агеєва** (4 справа), **Ганна Павленко** (2-а справа) та магістр, майбутній аспірант Д. Наливайка і директор видавництва «Смолоскип» **Ростислав Семків** (сидить)

ШЛЯХ

Навчання у Сумському державному педагогічному інституті (1949–1953)

Дмитро Наливайко. Я далеко не зразу прийшов до своєї професії. Я починав із захоплення географією, далі поступово перейшов на історію і, нарешті, прибився до літератури і літературознавства, коли зрозумів, що це заняття не менш серйозні і цікаві.

Я навчався на історико-філологічному факультеті. Ніякого такого особливого сліду він не залишив: у нас викладач читав лекції із зарубіжної літератури на такому рівні, що це скоріше могло вбити інтерес до цього предмета в зародку.

Та раптом у мене з'явився великий інтерес саме до зарубіжної літератури. Це було, коли я навчався ще на другому курсі. Ми складали екзамен з історії зарубіжної літератури Середніх віків та Відродження за книжкою за редакцією Жирмунського¹. Я готувався до екзамену і настільки мене захопило, коли я почав порівнювати, а як там було в Іспанії, чим відрізняється в Італії, чи в Німеччині і в Англії. І це був такий поштовх, внутрішній якийсь.

Я був великою мірою наївним студентом і міг задати питання, сказати. І один завідувач кафедри (він викладав політекономію, там була спільна кафедра марксизму-

¹ Йдеться про підручник: История западноевропейской литературы. Раннее средневековье и Возрождение: учебник для ун-тов и пед. вузов / М.П. Алексеев, В.М. Жирмунский, С. С. Мокульский и А.А. Смирнов; под общ. ред. В.М. Жирмунского. Москва: Учпедгиз, 1947. 616 с. У подальшому цей підручник доопрацьовувався і неодноразово перевидавався зі зміненою назвою.

ленінізму)² на практичних заняттях з першого тому «Капіталу» Маркса³ використав якусь там брошуру (розробку), а не прочитав сам «Капітал». І я його посадив у поганому знанні джерел. А в мене тоді було наївне, дуже шанобливе ставлення до «Капіталу». І я поставив перед собою завдання проаналізувати «Капітал». Перший том я увесь проштудіював і, до речі, я вважаю, що це мені пішло на користь.

Треба віддати належне, цей викладач був гарна людина: я його в аудиторії поставив в таке становище, але він на мене не образився і пізніше, коли розпочалася дискусія з приводу того, чи можна давати мені направлення в аспірантуру, то він був одним із тих, хто якраз наполягав на тому, що обов'язково треба дати дорогу.

Авторитету серед начальства я не мав ніякого. Але я йшов блискуче: в мене жодного разу не було оцінки «4». Всі знали, що я сильний студент, але разом з тим я абсолютно не відзначався громадською роботою і ставився до неї з неприхованим презирством. І коли, вже після складання державних екзаменів, справа дійшла до рекомендації в аспірантуру, мене кафедра рекомендувала в аспірантуру. Потім це питання вирішувала інститутська рада. І коли черга дійшла до моєї скромної особи, розпочалася різка дискусія: були викладачі, які захищали мене і говорили, що обов'язково і тільки треба мене рекомендувати, і були викладачі, які говорили, що ні в якому разі не можна давати мені таку рекомендацію, бо я ідейно незріла людина. Од-

² Йдеться про доцента **Миколу Євгеновича Карпенка** (?-?), завідувача кафедри марксизму-ленінізму Сумського педагогічного ін-ту. **Політекономія** / політична економія (від грец. *politicos* + *oiconomia* мистецтво державного управління господарством) – галузь суспільної науки, яка вивчає взаємозв'язки між людьми та суспільством, а також між ринками та державою, використовуючи різноманітний набір інструментів та методів, в основному з економіки, політології та соціології.

³ **«Капітал. Критика політичної економії»** (нім. «Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie») – одна з основних праць Карла Маркса (1818–1883), у якій аналізується та критикується капіталістичне суспільство. Перший том «Процес виробництва капіталу» побачив світ 1867 р.

ним голосом було вирішено рекомендацію в аспірантуру мені все-таки дати. А головне, що рекомендацію доповнили протоколом на 3 чи 4 сторінки отієї дискусії про те, чи можна рекомендувати мене в аспірантуру.

Вадим Скуратівський. Початок 1970-х років. Раптом я зустрічаю двох не таких уже й молодих дам, які, виявляється, були однокурсницями Дмитра Сергійовича, коли він був просто Дмитром Наливайком, студентом Сумського педагогічного. І вони дуже добре до нього вже ставилися як до авторитету, і одна з них мені каже: «Пам'ятаю, на початку п'ятдесятих років ми так заздрили його ерудиції. І ми запитали його: „Наливайку, ну, що потрібно робити для того, аби бути таким освіченим, як ти?“ А він нам: „Дівчатка, читайте Гегеля, читайте Гегеля». «Ну, ми ж читаємо Маркса, Енгельса...» Це 1952 рік. Бачите, вже тоді, хлопчиком, зовсім молодою людиною він дещо визначив. Я думаю, що Гегель для будь-якого літературознавця будь-якого напрямку має величезне значення. І те, що студентик молоденький того самого педінституту відкрив для себе, мов зірку з неба схопив, отой самий відповідний філософський маршрут, багато про що свідчить.

*Початок педагогічної діяльності.
Шкільний учитель (1953–1954)*

Дмитро Наливайко. Я тоді поїхав в Київ, в Педінститут Горького вступати в аспірантуру. Там мені відмовили. Я по наївності вирішив добиватися справедливості. Пішов у Міністерство освіти. Там був заступник міністра. Три дні я стояв у черзі. Коли я до нього зайшов, то він почав кричати: «Негайно забирайся, щоби духу твого не було. Бери направлення...». А направлення я по наївності задалегідь не взяв, бо був упевнений, що я вступаю в аспірантуру.

Мене направили в Тернопільську область. І я поїхав буквально 27 серпня. У той час випускники педінститутів, університетів підрадянської України боялися туди їхати. Я пам'ятаю, батьки проводжали дівчат, ніби вони їхали на

фронт. А мені було байдуже. Я приїхав в Тернопіль, пішов в облоно⁴. Там до мене підійшов інспектор і каже: «У мене єсть гарна школа. Недалеко Карпати».

І я поїхав в Скалу-Подільську. Приїхав уже ввечері 31 серпня. Зайшов у школу, там уже, крім сторожа і якоїсь жіночки, нікого не було. Кажу: «Мені треба директора». Чую у відповідь: «Вони із завучем у кав'ярні». Я знайшов ту кав'ярню, зайшов усередину, вони там уже сидять за столиком. Я представився. Оскільки вони хазяї, то мене пригощали. Пригадую: рубльоний стаканчик, завуч наливає і на мене дивиться. Я не протестую. Налив майже повний стакан. Я взяв, випив одним ковтком. І цей завуч прийшов у захоплення і каже директору, якого звали Прокіп Максимович: «Прокопе Максимовичу, це буде чоловік наш у доску. Добре п'є горілку».

До речі, в мене найкращі спогади лишилися про Скалу-Подільську⁵.

*В аспірантурі Ленінградського державного
педагогічного інституту імені О.І. Герцена
(1954–1957)*

Олександр Ковальчук. Я їздив слухати лекції в Ленінградському університеті і, коли почули, що я з Ніжина, до мене підійшов молодий доцент і каже: «У вас працює Наливайко?» «Працює», – відповідаю. І він говорить, що Наливайко вступив у ленінградську аспірантуру дуже незвично: «Приїжджає десь з України, і хоче вступати на французьку філологію. Вирішили все ж таки послухати цього дивного хлопчика. Він починає говорити, і комісія не зовсім розуміє, що є якесь таке відчуття чогось не того. І тоді хтось із викла-

⁴ **Облоно** – обласний відділ народної освіти.

⁵ З серпня 1953 до вересня 1954 Д. Наливайко працював учителем історії, російської мови та літератури у Скала-Подільській середній школі Тернопільської обл.

дачів каже: „А таке враження, що він говорить мовою французьких романів XVIII століття»⁶.

Вадим Скуратівський. Дмитро Сергійович пройшов, і тут треба похвалити добру лєнінградську, а, по суті, пізно-петербурзьку школу, яка взагалі ставилася до режиму, як до поганої погоди. І у зв'язку з цим від літературознавця вимагали знання всієї фактичності і, щоб він не викладав, подачі цієї самої фактичності.

Дмитро Наливайко. Зарубіжників щорічно набирали одного аспіранта, і у нас своєї групи не було. А русистів було більше. Ми жили в гуртожитку в самому центрі Ленінграда.

**Фрагменти з російськомовних листів
Галини Васильєвої⁷ до Ігоря Козлика
від 18, 19, 21 грудня 2015 р.:**

«Я... завжди називала його „дядя Діма”. З періодам аспірантських років дяді Діми і моїх батьків у мене пов'язані найтепліші та найщасливіші спогади.

Цікавий факт з життя аспірантів: в одній кімнаті жили Наливайко, П'яних й Альфонсов⁸. Це було предме-

⁶ За спогадами дочки, оскільки місце в аспірантуру було лише на французьку літературу, Д. С. Наливайко французьку мову вчив самостійно перед самими вступними іспитами.

⁷ **Васильєва Галина Михайлівна** (у дівочтві П'яних) – дочка М. П'яних, лєнінградського товариша Д. Наливайка аспірантських часів, нині доктор філологічних наук, професор, працює на кафедрі міжкультурної комунікації РДПУ ім. О.І. Герцена (Санкт-Петербург, РФ).

⁸ **П'яних Михайло Федорович** (1929–2003) – кандидат філологічних наук, доцент. Після закінчення аспірантури працював у Костромі, а потім у Ленінградському педінституті імені О.І. Герцена на кафедрі радянської (пізніше новітньої) літератури. Фахівець з історії російської поезії ХХ ст. (Див.: Пьяных М.Ф. Ради жизни на земле. Русская советская поэзия о Великой Отечественной войне: кн. для учителя. Москва: Просвещение, 1985. 272 с.; Пьяных М.Ф. Поэзия Александра Межирова. Ленинград: Сов. писатель, 1985. 208 с.; Пьяных М.Ф. Трагический ХХ век в зеркале русской литературы. Санкт-Петербург: Блиц, 2003. 510 с.). **Альфонсов Володимир Миколайович** (1931–2011) – доктор філологічних наук, фахівець з російського футуризму. (Див.: Альфонсов В.Н. Нам слово нужно для жизни. В поэтическом мире Маяковского. Ленинград: Сов. писатель, 1984. 245 с.; он же. Поэзия Бориса Пастерна-

том постійних жартів в Інституті Герцена⁹. Усі троє мешкали в аспірантському гуртожитку, який знаходився на території Інституту Герцена. Невелика двоповерхова будівля (тепер тут знаходиться відділ кадрів і інші подібні служби). Аспіранти жили в центрі міста і вели досить веселе життя (незважаючи на постійний брак грошей, вечірки, танці, пісні...), яке не залишилося поза увагою адміністрації..

Коли я виходила в коридор у аспірантському гуртожитку (мені були 3 роки), то дядя Діма й інші аспіранти оточували мене, сідали навпочіпки та задаровували мене цукерками. Вони дуже тужили за своїми родинами, дітьми, і поява дитини нагадувала їм про них. Відтоді для мене найбільшою похвалою на адресу людини стало слово «аспірант». Якщо мама когось зустрічала на вулиці, я її питала: «Це аспірант?» Одержавши негативну відповідь, я відразу втрачала інтерес до людини. Пам'ятаю, що з батьками пізніше були у Дмитра Сергійовича в Києві..

Головне – тепле почуття, почуття однодумності, близькості, вірності юнацькій дружбі, яке пронесли мої батьки через усе життя до Дмитра Сергійовича. Вони його називали просто «Діма», дуже тепло і по-родинному.

...Мій дідусь <мамин батько> Іван Мефодійович Сидоренко приїхав у Ленінград... Він був будівельником, керував великим будівельним трестом у Тамбові. По дорозі в Апатити¹⁰... у 1956 році він приїхав до <моїх> батьків і заприятелював з Дмитром Сергійовичем. ...Іван Мефо-

ка. Ленінград: Сов. писатель, 1990. 368 с.). Д.С. Наливайка особливо цікавила перша книга В. Альфонсова «Слова и краски. Очерки из истории творческих связей поэтов и художников» (Москва; Ленинград: Сов. писатель, 1966. 244 с.), пов'язана з проблемою інтермедіальності.

⁹ Йдеться про асоціації, які викликали прізвиська друзів: «Наливайко» асоціювалося з дієсловом «наивити», «П'яних» – зі словом «п'яний», любитель оковитої, а «Альфонсов» – з утриманцем (чоловіком, що перебуває на утриманні жінки) та халявником (той, що живе за рахунок інших), зі спільним значенням «пити на халяву». Наявність спільного смислового вектора у прізвиськах співмешканців кімнати студентського гуртожитку могла породжувати також амбівалентну асоціацію на основі певної спорідненості на кшталт: яке йшло, таке і здибалю.

¹⁰ **Апатити** – місто в Мурманській обл. РФ, розташоване на Кольському півострові.

дійович Сидоренко, який народився у Вінницькій області, дуже подружився з дядею Дімою. Вони полюбили розмовляти українською про Україну й українську літературу, співали українські пісні. Дідусь і Дмитро Сергійович багато часу проводили разом і мене здивувало, що вони багато розмовляли українською мовою. Мене це здивувало, тому що дідусь при мені до цього не розмовляв українською (тільки співав). Потім я дізналася, що раніше за доносом він був звинувачений в українському націоналізмі і закликах до самостійності України. ...Бабуся казала, що тоді все обійшлося досить легко: тільки партійна догана. Після дідуся залишилася велика бібліотека книг на українській мові. Ми хотіли передати її в Українське консульство, але не вийшло. Моя мама – від народження Леся. Коли бабуся чекала дитину, дідусь сказав, що якщо буде хлопчик, то буде Тарасом, якщо дівчинка – Лесею. Мамі ім'я не сподобалося, бо її в школі дражнили „Лысая”, і в якийсь момент вона просто назвалася Ларисою. Так це і залишилось, але дідусь завжди називав її Лесею.

Я так детально про це пишу, тому що мені здається, саме любов дідуся до української літератури (хоча в нього і не було філологічної освіти) вплинула на їхню близькість з Дмитром Сергійовичем.

Дмитро Наливайко. Коли я ще був на першому курсі, мого ліжка у гуртожитку було біля вікна, і коли я піднімав голову, то бачив крило Казанського собору¹¹. Це якраз у самому центрі Ленінграда.

Я тоді вже захоплювався інструментальною симфонічною музикою. Близько (десь 300–400 метрів) від нашого гуртожитку були Ленінградська філармонія, Музей російського мистецтва¹². Звичайно, я там був майже постійно. З

¹¹ **Казанський собор** (собор Казанської Божої Матері, розташований на Невському проспекті, 25) – один з найбільших православних храмів Санкт-Петербурга, один із фасадів якого виходить на Невський проспект, інший – на Канал Грибоедова. Кафедральний собор міста. Споруджений у 1801–1811 рр.

¹² **Ленінградська філармонія** (тепер Санкт-Петербурзька академічна філармонія ім. Д.Д. Шостаковича) – найстаріша з філармоній РФ.

видатних диригентів запам'ятався Мравінський, він був керівником симфонічного оркестру¹³.

Коли я був на останньому курсі аспірантури, з'єднали кафедри зарубіжної літератури всесоюзного Педінституту імені Герцена та Педінституту імені Покровського¹⁴. Тоді на кафедрі з'явився Берковський, дуже цікавий вчений-германіст¹⁵. Із літературознавців-зарубіжників для всіх авто-

Велика зала філармонії, яка знаходиться у будинку дворянського зібрання на Михайлівській вул., б. 2, уміщає більше 1500 слухачів. **Державний Російський музей** (до 1917 Російський Музей Імператора Олександра III) – найбільше зібрання російського мистецтва в світі. Створений за указом імператора Миколи II від 13(25) квітня 1895 р. Основна експозиційна частина музею сьогодні займає п'ять будівель: Михайлівський палац з виставковим корпусом Бенуа, Михайлівський (Інженерний) замок, Строганівський палац та Літній палац Петра I.

¹³ **Мравінський Євген Олександрович** (1903–1988) – упродовж 50-ти років (1938–1988) головний диригент Симфонічного оркестру Ленінградської філармонії. Першим виконав Шосту симфонію Дмитра Шостаковича, Шосту симфонію Сергія Прокоф'єва, Сифонію-поему Арама Хачатуряна. Провів прем'єри П'ятої, Шостої і Восьмої (присвячена диригенту), Дев'ятої і Десятої симфоній Д. Шостаковича та його ораторії «Пісня про ліси». Гастролював з оркестром у Фінляндії, Чехословаччині, Німеччині (НДР та ФРН), Швейцарії, Австрії, Польщі, у семи країнах Західної Європи, в Японії. Записав з оркестром твори німецьких композиторів Людвіга ван Бетховена (1770–1827) та Йоганнеса Брамса (1833–1897), австрійських композиторів Франца Шуберта (1797–1828) й Антона Брукнера (1824–1896), фінського композитора шведського походження Яна Сибеліуса (1865–1957), французького композитора швейцарського походження Артура Онегера (1892–1955), російських композиторів Петра Чайковського (1840–1893) та Дмитра Шостаковича (1906–1975).

¹⁴ Йдеться про Ленінградський державний педагогічний ін-т імені М.М. Покровського, який був заснований 8 лютого 1932 і об'єднаний 15 червня 1957 з АДП імені О. І. Герцена.

¹⁵ **Берковський Наум Якович** (1901–1972) – літературознавець, літературний і театральний критик, доктор філологічних наук (1964). Виріс у Харкові, 1920–1922 навчався у Педагогічному ін-ті Катеринослава (нині Дніпро). Після закінчення 1926 романо-германського відділення Петроградського ун-ту впродовж 1927–1930 проходив курс в аспірантурі під керівництвом В.М. Жирмунського. З 1930 професор низки вишів Москви та Ленінграда. Фахівець з російської та зарубіжної класичної літератури.

ритетом був Жирмунський¹⁶. Він справді був серйозним ученим. До речі, він потрапив у групу тих компаративістів, яких не просто викривали, але й карали. І хоч він уже був тоді членом-кореспондентом Академії наук, він був повністю позбавлений роботи, і коли я вчився в аспірантурі, він мав по годинно якесь навантаження на німецькому відділенні факультету іноземних мов.

Моїм керівником був випускник Київського університету Олексій Львович Григор'єв¹⁷. Він же і займався ком-

¹⁶ **Жирмунський Віктор Максимович** (1891–1971) – філолог, доктор філологічних наук (1924), доктор літературознавства (1935, без захисту дисертації), професор (1935), член-кореспондент Британської АН (1956), академік АН СРСР (1966), почесний доктор Оксфордського (Велика Британія) й багатьох ін. ун-тів. Розробляв питання поетики, порівняльного літературознавства, історії західноєвропейських літератур, філології. Досліджував етнографію, фольклор і діалекти у німецьких поселеннях України та Закавказзя.

¹⁷ **Григор'єв Олексій Львович** (1904–1990) – доктор філологічних наук, професор, 1948–1978 завідувач кафедри зарубіжної літератури Ленінградського державного педагогічного ін-ту імені О.І. Герцена. Вражав широтою і глибиною знань, був енциклопедично освіченим ученим-філологом. У революційні роки жив у Києві, де навчався на вечірньому історичному відділенні Ін-ту народної освіти (по суті Київського ун-ту).

1934 закінчив аспірантуру при Державному ін-ті мовленнєвої культури за підтримки Ольги Фрейденберг (1890, Одеса – 1955, Ленінград) – філолога-класика, засновника першої в СРСР кафедри класичної філології в Ленінградському ун-ті, двоюрідної сестри класика російської літератури ХХ ст. Бориса Пастернака (1890–1960). (*Класична філологія* – розділ філології, який займається вивченням обох «класичних» мов: давньогрецької та латини, а також літератури Давньої Греції та Давнього Риму. Складається з грецистики (давньогрецької філології) та латиністики (латинської філології) і поряд з археологією та історією античного світу є складовою антикознавства). В аспірантурі спеціалізувався з французької літератури. Крім О. Фрейденберг, учителями О. Григор'єва були: учений зі світовим іменем В. Жирмунський, а також відомий фахівець з російської та західноєвропейської літератур, працівник Ін-ту російської літератури (Пушкінський Дім) АН СРСР (ІРАІ), майбутній академік Михайло Алексєєв (1896, Київ–1981, Ленінград) – випускник (1918) і викладач (1919–1920) Київського ун-ту, 1924–1927 професорський стипендіат при історико-філологічному факультеті Одеського ун-ту, а 1924–1927 працівник Одеської публічної бібліотеки.

паративістикою. Аспірантуру я проходив з французької літератури. Тема була дуже цікава: «Французька революція 1789–1794 рр. у творчості Анатоль Франса¹⁸». Там у центрі роман «Боги жадають». До того ще він десь у вісімдесятих роках написав роман «Вівтарі жаху», де ще в суто негативному плані зображав якобінську диктатуру¹⁹. Потім на цю тему він написав багато оповідань. Я знайшов деякі матеріали, які проливали світло на спірні моменти інтерпретації Французької революції Франсом – його інтерв'ю, про яке французи забули. Воно було опубліковано в місячнику «Аннали революції» (для французів Революція – це революція кінця XVIII ст., інше – це вже розмінна монета).

Дисертацію я закінчив восени 1957 року. Тоді ж відбулося обговорення, і вона була рекомендована до захисту.

В ІРАІ з О. Григор'євим співпрацювали Федір Прийма (1909–1993), Георгій Фрідлендер (1915, Київ – 1995, Санкт-Петербург), Юрій Левін (1920–2006), його підтримували директори цього наукового закладу Олексій Бушмін (1910–1983) та Микола Скатов (1931–2021). О. Григор'єв мав дружні стосунки з видатним філологом, перекладачем європейської поезії, доктором філологічних наук, професором багатьох університетів Юхимом Еткіндом (1918–1999), який 1974 з політичних мотивів був позбавлений радянського громадянства і висланий з країни.

На розташованій на каналі Грибоєдова квартирі найближчого друга і майбутнього російського письменника Геннадія Гора (1907–1981) О. Григор'єв спілкувався з майбутнім членом-кореспондентом АН СРСР, фахівцем з історії європейської літератури XVIII–XIX ст. Борисом Реїзовим, котрий 1960 був першим опонентом кандидатської дисертації Д. Наливайка.

¹⁸ **Франс Анатоль** (*франц.* Anatole France, справжнє ім'я Жак Анатоль Франсуа Тібо / Jacques Anatole François Thibault, 1844 – 1924) – французький прозаїк і літературний критик, член Французької академії (1896). Лауреат Нобелівської премії з літератури за 1921 р. з формулюванням: «За блискучі літературні досягнення, відзначені вишуканістю стилю, глибоко вистражданим гуманізмом та істинно галльським темпераментом». У 1922 твори А. Франса потрапили до католицького «Індексу заборонених книг» (*лат.* «Index Librorum Prohibitorum»), тобто списку публікацій, які були заборонені Римсько-католицькою церквою.

¹⁹ **Якобінська диктатура** (1793–1794) – період найвищого піднесення Великої французької революції, найбільших глибоких перетворень в країні, але водночас і період масових репресій і розправ зі справжніми і вигаданими ворогами республіки.

Але якраз у цей 1957 рік з'явилося розпорядження міністерства, за яким для захисту дисертації треба було вже мати публікації. До 1957 року такої практики не було. І мені довелося друкувати 2–3 статті, щоб потім з повним правом уже захищати дисертацію. Одну статтю «До історії створення роману Анатолія Франса „Боги жадають”» я надрукував досить швидко²⁰. Але цього було замало. І пройшло десь півтора року, а, може, й більше, коли я уже в «Наукових записках» Ніжинського педінституту в один рік надрукував одну статтю, а через рік – другу, і на захист зміг вийти тільки 1960 року.

У травні місяці 1960 року я захистив кандидатську роботу. Моїм першим опонентом був Борис Георгійович Реїзов²¹, який у компаративістиці і взагалі в літературознавстві мав на мене найзначніший вплив. Вірменин за походженням, але з русифікованим прізвищем. Я вирізняв його серед всіх інших тим, що він при всіх тогочасних офіційних вимогах залишався все-таки, наскільки це можливо, вірним фактам, не відривався від реальних фактів і прагнув вибудовувати свої наукові узагальнення саме на цих фактах. Він на герценівській кафедрі мав репутацію видатного вченого, і авторитет його залишався високим. Він читав лекції так, як він писав. Студенти часто вважали, що вони нуднуваті. Але той, хто серйозно цікавився наукою, предметом, слухав його з цікавістю. Іноді він лю-

²⁰ Див.: Наливайко Д. К истории создания романа Анатолія Франса „Боги жаждут”. *Учёные записки Ленинградского государственного педагогического института им. А. И. Герцена. Историко-филологический факультет*. Ленинград, 1958. Т. 164, ч. III. С. 33–58.

²¹ **Реїзов Борис Георгійович** (1902–1981) – доктор філологічних наук, професор, член-кореспондент АН СРСР, почесний доктор Клермонського ун-ту (Франція). З 1940 очолював кафедру зарубіжної літератури, 1963–1968 декан філологічного факультету Ленінградського ун-ту. Фахівець з історії західноєвропейської та російської літератури, теорії літератури та методології літературознавства, зосереджувався на студюванні французького реалістичного роману ХІХ ст. (Стендаль, Бальзак, Флобер, Золя) в аспекті генези естетичних ідей, які призвели до його виникнення й обумовили його функцію у художньому розвитку суспільства, а також його рецепцію в наступні епохи.

бив пожартувати, обіграти щось, але студентська аудиторія не завжди розуміла, з чого він сміється. Він вирізнявся серед інших літературознавців. Про це прекрасно сказав у французькому академічному науковому журналі один із найвідоміших французьких літературознавців другої половини ХХ століття, що професор Б. Реїзов був єдиний справді сумлінний літературознавець, який ніколи не починав свої дослідження з дифірамбів марксистсько-ленінській методології і з запевнень у тому, що він марксист, а отже, володіє ключем до всіх таємниць. Інакше кажучи, йому можна довіряти. Борис Георгійович Реїзов мав великий авторитет, і коли він сказав про мою дисертацію, що це ґрунтовна, самостійна, побудована на фактичному матеріалі праця, то це багато важило.

Другим опонентом була Ірина Ковальова²², дочка відомого історика, фахівця з античної історії, автора першого <радянського> підручника з історії Риму²³.

Захистив я дисертацію про Анатолія Франса і поставив крапку. Мені вже нічого не хотілося говорити про цього письменника. Якоюсь мірою я в ньому розчарувався.

*У Ніжинському державному педагогічному інституті
імені М.В. Гоголя (1957–1971)*

Дмитро Наливайко. Після другого курсу аспірантури мене попросили приїхати в Сумський педінститут прочитати курси заочникам. Цілий місяць я читав лекції на двох відділеннях: щодня десь 4 або 6 годин.

²² **Ковальова Ірина Сергіївна** (1921–1991) – кандидат філологічних наук, автор монографії «Творчество Анатоля Франса в период перелома 1889–1895 годов» (Ленінград, 1957). 1960 працювала в Петрозаводську (Карелія, РФ), а пізніше була доцентом кафедри зарубіжних літератур Ленінградського ун-ту.

²³ Йдеться про **Ковальова Сергія Івановича** (1886–1960) – доктора історичних наук, професора, фахівця з історії Античності, до 1950 працівника Ленінградського відділення Ін-ту історії АН СРСР, у 1934–1956 очільника кафедри історії давнього світу (Давньої Греції та Риму) історичного факультету Ленінградського ун-ту, 1956–1960-ті керівника Музею релігії і атеїзму АН СРСР.

Уже під кінець листопада 1957 року я почав працювати в Ніжині. Після аспірантури я приїхав туди на роботу не без певних ускладнень. Справа в тому, що Ленінград – це РРФСР²⁴, і треба було отримати дозвіл, щоб поїхати в іншу союзну республіку, якою, скажімо, була Україна. Тому мені спочатку дали направлення в Костромський педінститут. Але після того я отримав листа від викладача Сумського педінституту, який мені постійно дуже симпатизував, тогочасного завідувача кафедри української літератури Бориса Ісаковича Шнайдера²⁵. До речі, він уже пізніше з великими складнощами опинився в еміграції: його не за судили, а відправили за кордон. Б. Шнайдер написав, що, на жаль, у Сумському педінституті місця немає, а в Ніжинському інституті, що поряд з Києвом, точно є вакансія.

Я вирішив повернутися в Україну і, хоч в мене на руках уже було направлення в Кострому, доводилося перерахувати. А у Костромі у заочників починалася літня сесія, і я, як лектор, вже був поставлений у розклад занять. І з Костроми директор прислав таку реляцію, що, мовляв, от такі ваші випускники, які порушують зобов'язання. А я уже зібрався їхати в Ніжин. Це питання розглядала рада Педінституту імені Герцена. І яке там було рішення: що

²⁴ **РРФСР** – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка (тепер Російська Федерація/РФ).

²⁵ **Шнайдер Борис Ісакович** народився 7 березня 1919 у Миколаєві. 1938 закінчив Московський ін-т філософії, літератури та історії, 1941 філологічний факультет Київського державного ун-ту імені Тараса Шевченка. 1943–1944 був перекладачем радянської контррозвідки, 1946–1947 викладав російську мову та літературу в школі № 2 м. Вальденбург (після Другої світової війни – Валбжих Нижньосілезького воєводства Республіки Польща). 1947–1950 навчався в аспірантурі Ін-ту літератури в Києві.

У Суми прибув 19 липня 1951 на посаду старшого викладача кафедри української літератури місцевого педінституту, 1957 переведений на посаду доцента цієї кафедри, а у 1958 присвоєно вчене звання доцента. 1967 звільнений з роботи у Сумському державному педагогічному ін-ті імені А.С. Макаренка за власним бажанням у зв'язку з переходом на дослідницьку і редакторську роботу із виїздом із м. Суми. Пізніше емігрував із СРСР.

ось справді прикро, що так вийшло, але молодий фахівець має право поїхати працювати туди, де він хоче; цей випускник з України і хоче повернутися на батьківщину, і ми не маємо права перешкоджати цьому. Словом, скаргу директора Костромського педінституту категорично відхилили, і я зібрав свої книжки і поїхав сюди. Так я несподівано опинився в Ніжинському педінституті.

Павло Михед. Для Ніжина 1960-х років Дмитро Сергійович – це була легендарна постать.

Олександр Ковальчук. Історія ніжинського вищого навчального закладу – це історія вишу до Наливайка й історія вишу після Наливайка. Наливайко задав зовсім інші стандарти іншого, нового, європейського світу, глибину якого ми тільки зараз починаємо розуміти. Початкова точка цього європейського руху почалася, власне, з Наливайка.

Ніжинський педінститут нагадував тоді зразковий совок²⁶. Кафедра російської і зарубіжної літератури знаходилася у приміщенні, де зараз читальний зал. Це дуже темне приміщення: як згадує Наливайко, на кількох електричних шнурках висіли тьмяні лампи.

Наливайко приходить і відразу попадає на відкриту лекцію, яку читала викладачка. І от іде обговорення, і один із членів кафедри (це був брат Панфьорова, автора тоді знаменитого роману «Бруски»²⁷) в обговоренні каже ключо-

²⁶ **Совок** (похідне від рос. Советский Союз) – тут: типове явище, породжене тоталітарною дійсністю СРСР і відповідає незмінній системі радянських міфів, ідеологічній доктрині та системі цінностей.

²⁷ Йдеться про **Олександра Панфьорова** (нар. 1895–?) – кандидата філологічних наук, доцента кафедри російської і зарубіжної літератури Ніжинського педінституту (1950–1961). Його старший брат Панфьоров Федір Іванович (1896–1960) – російський радянський письменник-соцреаліст, творчість якого мала кон'юнктурне спрямування, змінюючись відповідно до змін «генеральної лінії» правлячої в СРСР комуністичної партії. Ф. Панфьоров входив до керівництва агресивно провладної Російської асоціації пролетарських письменників (РАПП), десять чверть століття (з 1931) був головним редактором московського літературно-художнього журналу «Октябрь». Найбільш відомий як автор чотиритомного роману «Бруски» (1928–1937) – одного з перших в радянсь-

ву фразу щодо прослуханої лекції: «Такою контру мы рубили в революцию»²⁸ шашками». А це вже 60-ті роки. А це вже «відлига»²⁹. Тобто абсолютно заморожений оцією сталінською радянською дійсністю інститут. І тут з'являється ця людина – Дмитро Наливайко.

Павло Михед. Ніжин – це невелике містечко. Тут, на відміну від великого міста, немає великих спокус, і студенти тут прихилені до інституту, який був головною подією буденного життя, а те, що було поза інститутськими межами, було вторинне.

У другій половині 1960-х років у Ніжинському педінституті працювала ціла когорта прекрасних філологів. Це декан факультету, лідер цієї своєрідної філологічної школи, блискучий педагог, організатор Григорій Герасимович Аврахов³⁰. Поряд із ним був Дмитро Сергійович Наливайко,

кій літературі офіційного епопейного прозового твору про колективізацію чи так звані соціалістичні перетворення на селі.

²⁸ Йдеться про 1918–1920-ті рр. – час, що настав після жовтневого більшовицького перевороту у Петрограді 25 жовтня (7 листопада) 1917 і охоплює період громадянської війни.

²⁹ **Відлига** – поширена неформальна назва періоду історії СРСР, що розпочався після смерті Й. Сталіна (1878–1953). Із відлигою пов'язують насамперед засудження «культу особи» Сталіна: на першому ж після смерті радянського диктатора закритому засіданні Президії ЦК КПРС Голова Ради Міністрів СРСР, фактичний керівник країни з березня 1953 до лютого 1955 Георгій Маленков (1901–1988) висловився про необхідність припинення політики культу особистості та переходу до колективного керівництва країною; на XX з'їзді КПРС, який відбувся 14–25 лютого 1956, перший секретар ЦК КПРС Микита Хрущов (1894–1971) на закритому вранішньому засіданні 25 лютого у доповіді «Про культ особи та його наслідки» засудив сталінські репресії та ідеологічну спадщину Сталіна. Період правління Хрущова (1955–1964) часто називають «відлигою». Вислів «хрущовська відлига» пов'язаний з назвою повісті Іллі Еренбурга «Відлига» (рос. «Оттепель», 1954). Пізніше М. Хрущов прокоментував цю назву так: «Поняття про якусь „відлигу” – це спиритно цей шахрай підкинув, Еренбург» (див: «Собрались и мажете говном». *Коммерсантъ Власть*. № 40 (593), 11.10.2004. URL: <http://www.kommersant.ru/doc.aspx?DocsID=513547&print=true>).

³⁰ **Аврахов Григорій Герасимович** (1922–2007) – літературознавець, кандидат педагогічних наук (1958). 1965–1969 очолював кафедру україн-

два цікавих перекладачі – Борис Савченко й Олександр Васильович Жомнір (перекладач американської літератури і автор перекладу Мільтона, який ще не видрукуваний)³¹. Я б назвав ще ім'я білоруського теоретика літератури Івана Степановича Шпаковського³², який часто бу-

ської літератури і був деканом філологічного факультету Ніжинського педагогічного ін-ту. 1971–1973 був проректором Київського ін-ту культури, а від 1992 працював викладачем літератури в Київському інституті удосконалення вчителів. Учасник Другої світової війни. Фахівець з української класичної літератури, текстології, досліджував творчість Т. Шевченка, М. Старицького, М. Коцюбинського, Лесі Українки, І. Нечуя-Левицького, О. Гончара, М. Шумила, Олега Ольжича, Яра Славутича. Одним із перших дав оцінку книжці Григора Тютюнника «Зав'язь», роману І. Чендея «Птахи полишають гнізда», пізній ліриці Любові Забашти. Редактор і автор коментарів двотомного видання «Леся Українка. Твори» (Київ, 1970, вступну статтю вилучено цензурою), книжок «Леся Українка. Семінарії» (Київ, 1971) та «Леся Українка: проблеми текстології та історії друку. (До дванадцятитомного видання творів, 1975–1979)» (Луцьк, 2007). Окремі праці побачили світ у Чехії, Словаччині, Великій Британії.

³¹ **Савченко Борис Калістратович** (нар. 1941) – випускник Київського державного педагогічного ін-ту іноземних мов (1964), викладач німецької мови Ніжинського педагогічного ін-ту (1964–1968). **Жомнір Олександр Васильович** (1927–2018) – мовознавець, літературознавець, перекладач, кандидат філологічних наук (1971), доцент, 1963–2003 працював на кафедрі англійської мови Ніжинського педінституту. Опублікував низку досліджень з англійської шевченкіани, переклав українською мовою окремі прозові твори Сомерсета Моема, поезії Емілі Дікінсон, Джорджа Колмена. Автор першого повного українського перекладу поеми Джона Мілтона «Утрачений рай» (див.: Мілтон Д. Утрачений рай / пер. з англ. О. Жомнір, іл. Г. Доре. Київ: Видавництво Жуланського, 2019. 360 с.).

³² **Шпаковський Іван Степанович** (1936–2008) – літературознавець, критик. 1965–1966 навчався в аспірантурі Київського ун-ту. 1967 захистив кандидатську дисертацію «Умовно-асоціативна образність і питання майстерності». Ще будучи аспірантом, захопився українською поезією і культурою і до останніх своїх днів був справжнім другом українського народу, його культури та літератури. До 1968 працював асистентом, старшим викладачем кафедри російської і зарубіжної літератури Ніжинського педінституту, звідки переїхав в Мінськ (Білорусь), де працював доцентом кафедри російської літератури Білоруського державного ун-ту. З 1969 працював молодшим, а потім старшим науковим співробітником Літературного ін-ту ім. Янки Купали АН БРСР. 1988 був доцентом Київського педінституту, 1989–2006 (до виходу на пенсію) пра-

вав на літературній студії і, як правило, спілкувався та виступав білоруською мовою, що теж мало свій ефект.

Олександр Ковальчук. Білорус Шпаковський, по-моєму, під впливом Наливайка він стає білорусом та адептом білоруської культури. Був дуже цікавий викладач філософії Самородницький³³. Звичайно, українська кафедра: Аврахов, Коцюба³⁴.

Павло Михед. Декан Григорій Аврахов був дуже діяльною, національно високосвідомою людиною, і він багато зробив для пробудження цієї національної самосвідомості. Жанр, який увів декан, – це Дні факультету, які були справжнім творчим підйомом. Виступали всі курси, групи. А увечері – одне із відділень концерту, де артистами були викладачі. І ось там ми почули аврахівські інтерпретації Лесі Українки, шевченківські твори у виконанні Лесі

цював доцентом (за іншими джерелами старшим викладачем) Мінського педінституту (тепер Білоруський педагогічний ун-т ім. Максима Танка). Спеціалізувався на вивченні теоретичних аспектів поезії та індивідуальних особливостей стилю конкретних білоруських, російських і українських авторів.

³³ **Саморобницький Пінхас Хаїмович** (нар. 1930) – філософ, кандидат філософських наук (1971, підтвердження 1972; дисертацію захистив в Ін-ті філософії АН СРСР у Москві). 1966–1977 викладав філософію у Ніжинському педінституті. З 1977 працював у Львівському ін-ті лісового господарства. Відмовився від пропозиції Львівського міського КПУ прочитати лекцію «Реакційна суть сіонізму», за що був виключений з КПРС і звільнений з роботи. 1980 емігрував у Ізраїль, де оселився в Єрусалимі.

³⁴ **Коцюба Леся** (Олександра) **Йосипівна** (1921–1987) – фольклорист, педагог, кандидат філологічних наук (1964), доцент (1972), у 1960–1970-ті учасниця дисидентського руху в Україні. 1956–1974 працювала на кафедрі української літератури Ніжинського педінституту. 26 серпня 1974 ректор В. Горбач змусив Лесю Йосипівну подати заяву на звільнення «за власним бажанням». На прохання видати характеристику для пошуків роботи на іншому місці, він прописав вердикт: «Тов. Коцюба О.Й. піддавалась різкій критиці на кафедрі, раді факультету та інституту за те, що вона мала та передавала іншій особі ідейно-шкідливий матеріал».

Йосипівни Коцюби³⁵. Почули Дмитра Сергійовича як перекладача, який читав переклади з Рільке, і це теж було таким одкровенням, здавалося, що Дмитро Сергійович над цим усім³⁶.

³⁵ Григорій Аврахов з Лесею Коцюбою були причетними до передачі за кордон копії поширюваної в самвидаві праці літературознавця і дисидента-шістдесятника Івана Дзюби (1931–2022) «Інтернаціоналізм чи русифікація?», написаної у вересні-грудні 1965 як реакція на тогочасні арешти творчої молоді в Україні. Машинопис цієї праці в Ніжин привіз Іван Бровко (правозахисник, кандидат педагогічних наук, доцент Ніжинського педін-ту, у минулому випробувач ракетно-космічної техніки). Наприкінці травня 1966 Г. Аврахов, перебуваючи на конференції в Ужгороді, за посередництвом співавтора сценарію параджанівського фільму «Тіні забутих предків» (1964) Івана Чендея (1922–2005) передав одну з численних копій Дзюбиної праці літературознавцеві з Пряшева (східна Словаччина) Юрію Бачі (1932–2021), який без перешкод вивіз її у тодішню Чехословаччину. Як наслідок, робота Дзюби 1968 вийшла друком у мюнхенському журналі «Сучасність» (ФРН) і була перевидана кількома мовами.

Справа спливла в 1972 р.: Ю. Бача під тиском КДБ виказав І. Чендея, який назвав Г. Аврахова, а той – Л. Коцюбу, сповістивши їй, що потрібно шукати рятівну версію. Щоб обірвати ланцюг, Л. Коцюба на допитах сказала, що машинописний і фотокопійний тексти одержала від свого наукового керівника, вже покійного на той час професора з Києва Павла Миколайовича Попова (1890–1971), і стійко заперечила причетність І. Дзюби до передачі цих матеріалів за кордон. Г. Аврахов був позбавлений усіх звань, знятий з посади проректора Київського ін-ту культури із заборонаю друкуватися і працювати у вищих навчальних закладах. Також було відхилено вже рекомендовану до захисту його докторську дисертацію про творчість Лесі Українки.

1974 була викинута з ін-ту з тавром «націоналістка» Л. Коцюба. Внаслідок пережитого, шантажу (зокрема через родину), не маючи можливості працевлаштуватися за фахом через негативну характеристику, видану їй тодішнім ніжинським ректором, кандидатом історичних наук, доцентом Василем Горбачем (1918–2001), Л. Коцюба занедужала і померла самотня на 66-му році життя. Сьогодні в Ніжині проводиться активна робота з вшанування її пам'яті.

³⁶ Далі переклади Д. Наливайка поезій Р.-М. Рільке подано за виданням: Райнер-Марія Рільке. *Поезія**72: зб. Київ: Рад. письменник, 1972. Вип. 2(18). С. 86–89.

**Поезії Райнера-Марії Рільке
в україномовній інтерпретації Дмитра Наливайка**

* * *

Боюся однозначних людських слів.
Говорять люди так категорично:
ось тут початок, там кінець одвічно,
а річ для них – лиш річ і поготів.

Ляка їх зміст, насмішка й перестрога,
їм знано все, що є, було та буде:
гора для них давно уже не чудо,
а їх добробут прямо йде від бога.

Тримайтесь далі! – я їх закликаю.
Речі без вас тихо співають.
Їх не чіпайте своїми словами –
вони від слів тих стають мерццями.

ПРОЩАННЯ

Що звуть прощанням – зміг і я відчути.
Гірке знання те в серці пронесу:
то сірий жах, який ясну красу
на мить відтінить, щоб навіки поглинути.

Я безпорадний був, немов дитина,
до мене ж клич, благальний змах руки,
той погляд, – і здалося: всі жінки
злились в цей образ, милий і єдиний.

Ще помах – не мені вже, ще майнуло
здаля, вже невиразно, як мана, –
а може, то вже гілка весняна,
яку зозуля раптом сколихнула.

ОСЛІПАА

Вона така ж, як люди звідусіль.
Та перший знак: за чай береться тихо,
злегка, не так, як всі: немов не сміхом
всміхається. І це вже будить біль.

Як всі, встає і бесіду веде,

і йде повільно, ніби ненароком
через кімнату – і тепер лиш оку
вона розкрилась: в тому, як іде
на гомін. Зупиняється, неначе
співати має перед залом повним;
а на очах її незрячих світло зовні
застигло, ніби на воді стоячій.

Йде обережно, мов під нею лід,
немов боїться перепопу стріти,
і, до кінця здолавши перехід,
вже далі йти не буде, а летіти.

* * *

Перли розсипались. Ой, чи не шнур обірвався?
Хто ж допоможе їх знов нанизать: так бракує мені
нитки міцної, що їх би втримала тебе, кохана.
Ще не час? Як передрання виходу сонця,
жду тебе, весь блідий від безсонної ночі;
стало лише моє переповненим театром,
що завмер у чеканні миті врочистої, –
появи кумира-актора.

Марю тобою, як марить затока
відкритим морем, коли маяк
з її темними хвилями грає;
марю, як ложе ріки в пустині
про чисті зливи, що десь ринуть на гори високі, –
жду, як в'язень в напрузі нестерпній
жде одвіту од зірки, що сяє в невиннім віконці;
або ж як каліка,
що геть свій костиль пожбурить
і, перед олтарем простягнувшись,
з місця не зрушить, не дочекавшись чуда;
так ось і я тут сконаю,
якщо ти до мене не прийдеш.

Тільки тебе я жадаю. Хіба ж крізь щілини панелі
не прагне пробитись трава? І хто може не дати їй
відчутти весну разом з усією землею?
Хіба місяць, в сільському ставку відбившись,

не жде сузір'їв далеких великої яви? І хіба
звершилась хоча б дециця,
якби вся повнота майбуття
не летіла назустріч нам?

А хіба ж ти не в ньому? Ще тільки мить –
і я втрачу тебе непоправно. Я зістарюся або ж
покоління нові геть відтіснять мене.

* * *

До всіх чуттів шепочуть тихо речі:
про нас згадай – мов молять за рятунок.
І день, що снить в байдужій порожнечі,
розкрившись, віддають собі в дарунок.

Хто зміряє набуток наш? Хто нас
від літ минулих може відірвати?
Для того нам себе даровано пізнати,
щоб інших відкривали водночас.

Байдужість змиють хвилі теплі, рвійні.
О дім, о гай, о тиха літня ніч!
Як дивно все близьке, і кожна річ
обняти хоче нас і впасти нам в обійми.

Усі світи один єднає простір:
мене й зірки. Птах лине й крізь менé,
і он те дерево шумливе і пружне
там – і в мені свої колише брості.

Про все турбуюся – й ніщо мене не зборе,
з турбот моїх в душі підвівся дім.
І ти, моя кохана, можеш в нім
знайти відраду й виплакати горе.

Дмитро Наливайко. Коли я почав працювати в Ніжині, мені визначили ось таку головну громадську роботу – керівництво літературною студією, про що я менше всього думав і до чого був менше всього підготовлений.

Павло Михед. Коли ми прийшли на перший курс, я з перших днів ходив на літературну студію, якою керував Дмитро Сергійович Наливайко. Він дуже якимось ревно ставився до цих своїх обов'язків. Тут не було легковажності. Дмитро Сергійович – така часом категорична людина, імперативна: якщо він щось не сприймає, бо воно не відповідає його системі цінностей, то він може це дуже відверто сказати.

Я пам'ятаю, він читав лекції про поетів, які були маловідомі в Україні. Наприклад, про Аполінера, з аналізом, зі зверненням до французької мови. І так було не лише з Аполінером. Його авторитет серед студійців був абсолютним.

Олександр Ковальчук. Перехід від провінційного педінституту Ніжинського в нову категорію і потім те, що вибухнуло цілим суцвіттям талантів і в художній творчості, і в науці, – це багато в чому заслуга саме Наливайка.

Дмитро Наливайко. У цій літературній студії був Євген Гуцало³⁷, який тоді навчався на третьому курсі російського відділення філологічного факультету. Там ще був Володимир Мордань, потім Леонід Горлач³⁸.

³⁷ **Гуцало Євген Пилипович** (1937–1995) – письменник і журналіст. Його творчий та життєвий злет припав на період «хрущовської відлиги» на теренах СРСР. Уже перші його систематичні публікації помітили імениті письменники Микола Бажан (1904–1983), Михайло Стельмах (1912–1983) та Павло Загребельний (1924–2009). Доробок Є. Гуцала – кількісно один із найбагатших та жанрово найрізноманітніший в українській літературі 2-ї пол. XX ст.: він поет, новеліст, повістяр, романіст, публіцист, есеїст, кіносценарист.

³⁸ **Мордань Володимир Григорович** (1937–2017) – поет, гуморист, журналіст, лауреат літературної премії імені Олександра Олеся (2003). Автор понад 10-ти поетичних збірок та книжок для дітей, камерних кантат, збірки вокальних творів. Окремі твори перекладені білоруською, молдавською, російською, татарською й ін. мовами. **Горлач Леонід**

З Гуцалом у мене склалися стосунки досить специфічно. Він виділявся серед інших літстудійців уже саме як автор. Він тоді головним чином виступав в амплуа поета, але вже писав і прозу.

Зі спогадів Євгена Гуцала:

«Вперто бажаючи стати журналістом і письменником, через рік я вступаю в Ніжині в Педагогічний інститут імені Гоголя. Я став ліцеїстом. Тоді в нашому інституті викладачем зарубіжної літератури появився молодий лєнінградський аспірант Дмитро Сергійович Наливайко, тепер уже Київський академік³⁹, і я вдячний йому за той вплив, який він справив на мене і своєю ерудицією, і своїм смаком».

Дмитро Наливайко. «Літературна газета» (тоді ще вона не була «Літературною Україною») ⁴⁰ опублікувала його оповідання⁴¹. Я пам'ятаю його сюжет: прибуває в якийсь район, в якесь село чи колгосп кореспондент якоїсь західноєвропейської газети, він там бачить багато звичайних людей, інший, як для нього, світ. Ну, це в такому стилі соцреалізму, дуже все було прикрашене. В інституті говорили,

(справж. ім'я і прізвище Коваленко Леонід Никифорович, нар. 1941) – поет, літературознавець. Автор понад 40 книг різних жанрів. Лауреат Шевченківської премії за збірку поезій «Знак розбитого ярма» (2013).

³⁹ Це оціночне судження Є. Гуцала, бо дійсним членом (академіком) НАН України Д. Наливайко був обраний 2012 р.

⁴⁰ **«Літературна Україна»** – щотижнева газета письменників України, фахове літературно-критичне видання. Заснована 21 березня 1927 в Києві під назвою «Літературна газета» як орган ВУСПП (Всеукраїнської спілки пролетарських письменників). Упродовж 1941–1942 виходила в Харкові, Луганську, Уфі, Москві й називалася «Література і мистецтво», із 1945 знову під назвою «Літературна газета», з 1962 з нинішньою назвою «Літературна Україна». На її сторінках друкують інформацію про творчу діяльність письменства України, нові літературні твори, критичні статті та рецензії. У 2012 «Літературну Україну» занесено до Книги рекордів України як «найдавнішу україномовну українську літературну газету, що нині виходить».

⁴¹ Йдеться про етюд студента Є. Гуцала «На березі моря», надрукований в «Літературній газеті» (1957. № 97(1404). 10 грудня. С. 3).

що от велике досягнення: наш студент-літстудієць опублікований в «Літературній газеті».

Гуцало мені вручив цей свій друк. Я прочитав і те, що я йому сказав, його приголомшило. Я сказав, що все це брехня, все це нереально, все це надумано і дешево, що це фальшивка, а не літературний твір. Це його дуже вразило. І він десь днів десять чи тижнів два не підходив. Коли я розповів про цю історію своїй дружині, вона каже: «А чи не піде він у відповідну інстанцію розповісти, про що у вас була мова?».

А потім Гуцало підійшов і сказав: «Я багато думав, переживав, але мені здається, що ви в чомусь маєте правоту, що правота на вашій стороні, що це справді все надумано, що це не справжня проза».

І от після цього між нами встановились дружні стосунки і продовжувались. Потім він про це згадував і казав: «Ви тоді своєю оцінкою вдарили обухом по голові. Але це був і певний поштовх». Я думаю, що в його становленні як серйозного письменника це свою роль зіграло. Це був перший рік моєї роботи в Ніжинському педінституті. Ми часто з Гуцалом зустрічалися, багато розмовляли. Я йому наполегливо радив після завершення навчання в Ніжинському педінституті пробувати вступити в Літературний інститут у Москві, який там був при Спілці письменників⁴². Гуцало на це відповідав: «Я ще не знаю життя, не знаю своїх сучасників, я хочу ще увійти в життя». Я тоді на ці речі дивився по-іншому і сказав йому, що це знання прийде само собою, що великі письменники не обов'язково проходили життєву школу, що у той час вважалася якоюсь атрибутивною⁴³ якістю для формування митця. Я йому радив все-таки вступити в Літінститут. (Я і тоді, і зараз дотримуюся такої думки). Я йому прямо не говорив,

⁴² **Літературний інститут імені О.М. Горького** або Літінститут – у часи СРСР всесоюзний вищий навчальний заклад для підготовки літературних працівників. Розташований у Москві, в садибі на Тверському бульварі. До 1992 був підпорядкований Спілці письменників СРСР.

⁴³ **Атрибутивний** – означальний.

що йому ще не вистачає не стільки життєвого досвіду, скільки культури. Йому, щоб увійти в світ культури, потрібне якраз культурне середовище, хоч яке це радянське середовище там не є.

Зі спогадів Євгена Гуцала:

«Дмитро Сергійович Наливайко... порадив звернутися до Тичини. Бо, мовляв, ми з ним і Сосюрою пишемо у не схожих манерах і, що мені має бути, на його думку, близький саме Тичина. ...Пам'ятаю, за порадою Наливайка, я звернувся до Леоніда Первомайського. На диво від нього одержав досить швидко приязливого і дуже прихильного листа, де він, зокрема, писав, що мені буде нелегко в літературі. Закінчивши навчання в інституті, я наніс йому візит до Києва..., він прямо заявив, що нічим не допоможе моему входженню в літературу, що його рекомендації тільки зашкодять..., пізніше я таки збагнув, що казав він правду, бо входження в тодішню літературу було важке і можна не вдаватись в деталі, вони, ці деталі, добре відомі»⁴⁴.

Леся Воронина. Женя розповідав мені про те, який це був колосальний стимул для того, щоб почати усвідомлювати і ситуацію в сучасній європейській літературі. І думаю, що саме тоді відбувся той момент, коли Гуцало почав розуміти, що він щось може. Усе життя він пам'ятав про це, був вдячний Наливайкові і думаю, що багато його книжок з'явилися і завдяки допомозі Дмитра Наливайка.

Павло Михед. Я пам'ятаю епізод, коли вийшов з друку роман «Собор»⁴⁵. Сьогодні про цей твір прийнято в таких якихось знижувальних тонах говорити, мовляв, соцреаліст тощо. Але момент першої рецепції «Собору» – це була просто велика подія. Дмитро Сергійович і Григорій Герасимович збрали таку розширену літературну студію і обид-

⁴⁴ Див.: *Українська література*. 1995. № 9-10. С. 11.

⁴⁵ Роман Олеся Гончара (1918–1995) «Собор» уперше був надрукований 1968 у часописі «Вітчизна».

ва добрих дві години говорили про цей роман як про явище сучасної літератури. І цей роман був прочитаний величезною кількістю студентів.

Є телеграма ніжинських викладачів на підтримку Олеса Гончара, якому було непереливки після публікації цього роману. В ній ми читаємо:

«Дорогий Олесе Терентійовичу!

З нагоди роковин Великої Перемоги над фашизмом поздоровляємо Вас з успіхом „Собору”. Розуміємо, що створення й публікація цієї речі – Ваш Подвиг. „Собор” не з тих книг, що їх забувають через півроку! Віримо! Він додасть духовної наснаги нашому народові і стане важливим чинником в оздоровленні української літератури – навіть в умовах газетного галасу побратимів Володьки Лободи та їх крутійського озлоблення. Зрештою, останнє додатково популяризує Вашу книгу і підтверджує її правду та художню силу.

Бажаємо Вам доброго гумору, робочого настрою й подальших творчих успіхів.

Викладачі Ніжинського інституту імені М.В. Гоголя

О. Коцюба, І. Шпаковський, В. Литвинов,

О. Жомнір, П. Самородницький, Д. Наливайко,

Г. Аєрахов, І. Костенко

Ніжин, 7.05.1968»

Олександр Ковальчук. Літературна студія, в якій я був, вже швидше нагадувала завершення того золотого віку. Але Наливайко продовжує цю естетичну лінію, і водночас в ньому сиділо відчуття глибоко національного.

* * *

Дмитро Наливайко. Оце була ця історія приїзду групи письменників⁴⁶. Вони нарobili дуже багато шуму.

Я через Євгена Гуцала запросив у Ніжин найкращих поетів і прозаїків, цвіт української літератури: Євген Гуцало,

⁴⁶ Йдеться про зустріч студентів педінституту з київськими літераторами, яка відбулася у Ніжині 12 грудня 1968 р.

Григорій Тютюнник, Іван Драч, Микола Вінграновський, критик Анатолій Шевченко і Борис Олійник (тоді був такий період, коли він теж водив компанію з опозиціонерами, але завжди він залишався серед них білим птахом⁴⁷).

Народу було дуже багато. Головування взяв на себе наш декан Григорій Аврахов.

Першим виступив Анатолій Шевченко з протестом проти статті, яка з'явилася в «Известиях» на тему «Національні мови і літератури»⁴⁸. У цій статті йшлося про те, що йде процес, коли вже більшою мірою для жителів багатьох республік стає рідною російська мова⁴⁹. Ну, і Анатолій Шевченко говорив, що це розтоптаний ленінський заповіт про рівність усіх мов, літератур, що тут російськомовний шовінізм.

Павло Михед. Борис Олійник, який тоді ще не був у Кремлівських високих палатах, читав, як мені здається, серед іншого, цей вірш:

Був чоловік... І – нема.
Як же це, вічний світе?
Вернеться осінь... зима.
Прийдуть весна і літо.

⁴⁷ За значенням те саме, що фразеологізм «біла ворона».

⁴⁸ Йдеться про публікацію ректора Адигейського державного педагогічного ін-ту Адигейської Автономної області Краснодарського краю РРФСР: Ячиков А. Второй родной. *Известия*. 1968. № 284(15983). 4 декаб. С. 5.

⁴⁹ У вказаній статті, зокрема, читаємо: «Мій народ – адиге – налічує вісімдесят тисяч осіб. <...> Ми не в змозі забезпечити видання навчальної та наукової літератури рідною мовою <...> Ми не можемо створити й утримувати багато вишів, технікумів, училищ, укомплектувати їх кваліфікованими кадрами. <...> Практично неможливо перекласти адигейською мовою, як і мовою будь-якої іншої нечисленної народності, усі праці, які інформують про досягнення радянської та світової науки». А тому, висновує автор, «російська мова через об'єктивну та суб'єктивну необхідність стала <...> другою рідною мовою для кожного радянського громадянина. А для дітей маленьких народів – реальним шляхом освіти» і «ми з кожним роком усе чіткіше усвідомлюємо необхідність удосконалення викладання російської мови в школі» (там само). **Адиге** – самоназва адигейців (черкесів) – народу адизької групи, що на території РФ проживає в Адигеї (Південний федеральний округ, столиця м. Майкоп) та на півдні Краснодарського краю.

А чоловіка – нема...
Як же це, клятий світе?!
<...>
Страшно не те, що нема,
А що й не буде ж ніколи! <...>⁵⁰

Олександр Ковальчук. Григiр Тютюнник взагалі полишив неймовiрне враження тим, що читав прозу напам'ять.

Павло Михед. Григiр Тютюнник читав свою знамениту «Медаль» про післявоєнну добу, яку він дуже чiтко, ясно і навіть якось на запах вловив.

Гуцало в рогових окулярах, так наче молодий професор, з величезним успіхом прочитав в аудиторії нарис про місто Н. Нарис був прочитаний на такому серйозі, хоч зал сміявся.

Дмитро Наливайко. Далі – Вінграновський, як завжди, так запально, сміливо прочитав «Ніч Івана Богуна перед битвою».

Зробили перерву. Я і Григорій Аврахов звернули увагу на те, що у залі сиділи кілька чоловік кадебістів. Вирішили порадитись з Авраховим, як чинити далі. Ну, ми і вирішили: будь що буде, доводити це до кінця. А там підключилися і наші літстудійці, вони не захотіли відставати і в цій же тональності почали читати свої вірші. Потім виступає Іван Драч зі своїми поезіями.

Іван Драч. Я читав вже відомі, знані вірші. Читав я з «Балад буднів» і, здається, «Баладу роду» читав.

Павло Михед. А на замовлення Григорія Герасимовича Аврахова він читав «Бабусенцію»⁵¹.

Іван Драч (*читає свої вірші*).

Ой, оце чудне дівчатонько, оїя,
Щосуботоньки іде з містонька

⁵⁰ Олійник Б. Зі збірки «Відауння» (1970). *Олійник Б. Вибране. Поезії. Поеми.* Київ: Вид-во «Етнос», 2009. С. 106, 107.

⁵¹ Поетичний твір з книги «Балади буднів» (1967).

До бабоньки, до бабусеньки, ой.
Лишає свої інфузорії-туфельки,
Скидає свої лаковані туфельки,
Одягає куфайчатко порване, ойойоєчки.
У бабцюлі, у бабусеньки, ой,
Взува старі чоботи-шкарабани,
Бабчині чоботи-чоботищенки.
Наносить води повну балію –
Ще відро, ще відро, ще відеречко,
Та в баняки, банячища, ой,
Та любисток зімліє в горнятах,
Аж зімліє бабусина хата, ойойой,
Хата, хатуся, хатинонька,
Хатусенька, Хата Стріхівна, ой.
– Заворожи мені, бабченько, оя,
Бабусенько, бабуліня, бабусенція.
Ой, гаряча, ой, бабулик, ойойойєчки.

Ляпотить, хлюпотить у ночвеньках
Дівуліня, дівчина, дівогоренько,
А бабуся так і вештається, ойой,
А бабище все шупортається, оя,
З кочергами, з баняками, банячитами...
Внучка, внученька, студентонька
Спить у баби на ряднищі
Під кожухом, кожушиськом, кожушариськом.
На лежанці в цмоки цмокає, аж оєчки.
(Випадає їй казьонний дім
І валет бубновий в нім,
Туз хрестовий заберу,
Швидше вже сама помру...)
А дівуля, дівчинина, дівувальниця
До кожуха, кожушенка так і горнеться,
А бабуся, бабуліня, бабусенція
До дівчиська, дівчиниська так і тулиться –
Сиротина ж, сиротуля, сиропташечка,
Бабумамця, бабутатко, бабусонечко...⁵²

⁵² Драч І. Анатомія блискавки: Поезії, проза / упор., комент. та прим.
В.О. Брюгтена, вступ. ст. М.Г. Жулинського. Харків: Фоліо, 2002. С. 109.

Дмитро Наливайко. Потім говорили, що на цій зустрічі займалися антирадянщиною і що не знайшлося жодного із гостей і тих, хто організував це збіговисько, хто дав би відсіч цим випадкам, цим наклепам.

*ДОПОВІДНА ЗАПИСКА ПЕРШОГО СЕКРЕТАРЯ ЧЕРНІГІВСЬКОГО
ОБКОМУ КПУ М. БОРИСЕНКА⁵³*

14 січня 1969 р.

Таємно:

м. Київ, –

ЦЕНТРАЛЬНОМУ КОМПІТЕТУ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ

ДОПОВІДНА ЗАПИСКА

*про зустріч членів Спілки письменників
Української РСР з студентами Ніжинського
педагогічного інституту імені М.В. Гоголя*

З метою естетичного виховання і розширення кругозору майбутніх учителів, ректорат і бюро партійної організації Ніжинського педінституту, з відома і за погодженістю з міськкомом КП України, регулярно організують і проводять зустрічі студентів з письменниками, композиторами, художниками, драматургами, кінорежисерами і артистами. Як правило, ці зустрічі викликають хороші емоціональні почуття, надовго запам'ятовуються і, безумовно, відіграють велику виховну роль. На жаль, цього не можна сказати про останню зустріч студентів педінституту з групою київських літераторів на чолі з поетом Іваном Драчем, яка відбулася 12 грудня 1968 року.

В цей день, по домовленості з керівництвом спілки письменників республіки, на зустріч з студентами інституту прибули поети Іван Драч, Борис Олійник, Микола Вінграновський, прозаїки Євген Гуцало і Григорій Тютюнник та літературний критик Анатолій Шевченко.

⁵³ Текст доповідної записки подано по її першій публікації у чернігівському науковому журналі «Сіверянський літопис» (Див.: «Націоналістичні і наклепницькі збочення», публ. В. Сергійчука. *Сіверянський літопис*. 1997. № 5. С. 3–5).

Їх зібралися послухати члени літературної студії та студенти філологічного факультету.

На зустрічі першим виступив А. Шевченко. Зачитавши перший абзац статті «Второй родной», надрукованої в газеті «Известия» за 4 грудня 1968 року, і не зрозумівши його суті, він почав і закінчив свій виступ з явно націоналістичних позицій. Автор статті, ректор Адигейського державного педінституту А. Ячиков висловлює свої думки про корінне поліпшення вивчення російської мови національними меншостями і зокрема такою народністю, як адигейці, які налічують всього 80 тисяч чоловік. А. Шевченко, або ж не розуміючи різниці між нацією і народністю, або ж навмисне, з метою підігріву національних почуттів, звинуватив автора і редакцію газети «Известия», що мовляв вони дискримінують український народ, його мову і культуру (про це в статті нема ні слова). Викрикуючи з трибуни «а куди ж діли більше 40 мільйонів українців? Куди їх відцепили?», він з гнівом говорив, що ніби-то в республіці суцільне гоніння на людей, які розмовляють українською мовою і люблять українську культуру. В підтвердження цього він навіз такий випадок, який трапився в його присутності в Кривому Розі. Буцім-то в один з автобусів зайшов циган і випадково наступив комусь на ногу. Він вибачився українською мовою. Коли ж у відповідь почув: «Вы научитесь сначала разговаривать!», то вийшов з автобуса, зняв шапку, ударив нею об землю і вигукнув: «Та я свою рідну українську мову ні на що не проміняю!».

Далі А. Шевченко знов доводив, що, мовляв, як би вони (хто ж вони не сказав) не прагнули ліквідувати українську мову і культуру, їм цього не зробити. Молоде покоління поетів і письменників відродило рідну мову, твердив він, і поки воно живе, житиме і українська нація. «Дай бог, щоб і ми, і наші діти не дожили до тих днів, коли українську мову вивчатимуть лише як спеціальний предмет. Ми будемо жити і приносити в світ свої українські національні досягнення!» – вигукнув він на закінчення.

Поет Б. Олійник, який виступав після цього, прочитав вірша про зустріч матері з чотирма синами, яких не бачила 20 років. І коли вони не зуміли заспівати їй рідною мовою пісень, то мати включила радіоприймач і сказала: «Хай співають чуже!»⁵⁴.

Потім Г. Тютюнник прочитав надруковану свою новелу «Медаль». Вона прозвучала як наклеп на нашу радянську дійсність. В новелі йде розповідь про літнього колгоспника, який доглядає худобу. Він живе погано, ходить в

⁵⁴ Йдеться про сповнену смислами націонацентричного характеру поезію Б. Олійника «Та було у матері чотири сини...» (1968), де є такі рядки:

Та було у матері чотири сини.
(Люлі-люлі. Гойда-хить).
Колисала їх, поки мала силу.
Виросли — пустила у світ

Як прощались – присягали, звісно,
Ми ж тобі і те і се:
І любов довічну, й вірну пісню
У своєму серці принесем.

<...>

На двадцяте літо сини згадали,
Вдарили у поли скрушно.
Зрештою, на карті село відшукали –
Рушили.

За поріг ступили:

«Здрастуй, ненько,
Вибачай, що трохи запізно.
Так зате ж тобі ми, хоч і здалеченька,
А таки ж принесли пісню».

«То сідайте, діти. Дарма що тісно,
Дяка, що згадали мене.
А найбільша дяка вам за пісню!
То, синочки, хто ж почне?»

<...>

Мовчать...

То послала їм долівку ряднами,
А собі у голови – кужіль.
Перед сном ввімкнула звично радіо:
Хай уже співають чужі.

(Олійник Б. Зі збірки «На лінії тиші» (1972).
Олійник Б. Вибране. Поезії. Поєми. Київ: Вид-во
«Етнос», 2009. С. 118, 119, 120)

в брудній порваній одежі, їсть «коричневу колхозну похлібку» з квасолі і допрацював до того, що опухли ноги і не може підвестися. Одного дня його запросили до клубу і в присутності семи чоловік представник райкому партії вручив йому медаль. Дорогою він зняв медаль з грудей, вона холодило йому руку. Дома, поклавши її поруч з нагородами, одержаними в роки війни, він став біля пічки, лузав насіння і з тугою думав, як добре жив він колись, їв пироги з калиною і т.д.

Колишній випускник Ніжинського педінституту Є. Гуцало прочитав уривок з рукопису свого нового сатиричного твору «Місто Н.». В ньому в чорних фарбах описується провінціальне містечко, де одна баня, 10 автобусів, 2 таксі, архіви і спортзали в старих церквах і т.д. Кожна нова споруда тут обноситься огорожею. Це голова міськради пояснює так: «Все повинно мати свої рамки». Цей виступ прозвучав, як явний наклеп на стародавнє чудове місто Ніжин і його працюючих людей.

Останнім виступив І. Драч. Він читав свої надруковані твори, які не мають ідеологічних збочень. В своєму виступі він не піддав критиці своїх колег, які виступали перед студентами. Відповідаючи на запитання: «Як він реагує на гостру критику на його адресу?», І. Драч сказав, що коли б критика була медова, то йому важко було б йти, він не утримався б на дорозі, ковзався б по верхні. Оскільки на його адресу така критика відсутня, то вона допомагає йому тримати м'язи в напруженні, щоб устояти на дорозі, мобілізувати більші активно свою розумову діяльність і краще служити народу своєму.

Незважаючи на явні націоналістичні і наклепницькі збочення, які прозвучали під час зустрічі у виступах окремих літераторів, їм ніхто не дав достойної відсічі. Цього навіть не зробили ні головуючий, декан філологічного факультету комуніст Аврахов Г.Г., ні проректор інституту комуніст Батурський А.Д., на яких ректором і партійним бюро була покладена відповідальність за проведення цієї зустрічі. При цьому варто відзначити, що студенти, слухаючи Шевченка, Тютюнника і Гуцало, з обуренням вигукували: «І це нащадки Тараса Шевченка!».

«Звідки цей Шевченко приїхав, чи буває не з Канади?» і т.д.

Після зустрічі студенти надіслали кілька обурливих листів на адресу правління Співки письменників та міському КП України. По всьому видно, що приїжджим літераторам не вдалось знайти прихильників своїх аполітичних висловлювань.

На другий день після цієї зустрічі спочатку в міській КП України, а потім в інституті відбулася розмова секретарів міському партії з ректором В.М. Горбачем, секретарем парторганізації В.І. Власенком, завідувачами кафедрами, організаторами зустрічі та секретарями парторганізації факультетів інституту. Вжито термінових заходів, щоб подібних випадків не було в майбутньому.

26 грудня 1968 року бюро міському КП України, обговоривши на своєму засіданні питання про серйозні недоліки в організації цієї зустрічі, вказало ректору Горбачу В.М. і секретарю партбюро Власенку В.І. на їх безвідповідальне ставлення до підготовки і проведення зустрічі студентів з групою українських літераторів, які неодноразово піддавалися критиці в пресі за свої помилки. Цим же рішенням бюро міському КП України зобов'язало партбюро парторганізації розглянути питання і притягти до партійної відповідальності комуністів Аєрахова Г.Г. і Батурського А.Д., які особисто відповідали за проведення цієї зустрічі.

Партбюро і парторганізація гостро засудили неправильну поведінку комуністів – керівників філологічного факультету педінституту, які на цій зустрічі зайняли позицію невтручання. Зараз обком і міськком КП України вирішують питання про укріплення філологічного факультету більш підготовленими і політично зрілими кадрами.

Доповідаючи про це, просимо ЦК КП України вплинути на керівництво та партком Співки письменників України, щоб вони більш вимогливо ставились до діяльності

літераторів, не пускали на самоплив, а контролювали їх зустрічі з трудящими, особливо з молоддю республіки.

*Секретар обкому КП України –
– М. Борисенко*

Дмитро Наливайко. У мене були складнощі вже у Ніжині. Розмови точилися, були якісь, з офіційної точки зору, ексцеси (тоді слово «дисидент» ще не набуло поширення). Неділько⁵⁵ якось заявив, що всі, хто виступають проти офіційної лінії партії і т. п., – негідники. Це було настільки нестерпно слухати (адже я був абсолютно протилежної думки, що такі люди якраз найкращі, найдостойніші), що я просто не міг промовчати. І я сказав, що на мою думку, негідник той, хто так заявляє про цих людей.

Рух до докторської дисертації

Дмитро Наливайко. Я не зразу знайшов нову тему, проблему, і у мене був такий період різних хитань.

Був час, коли я захопився французькою поезією епохи пізнього символізму, про яку в СРСР не було тоді жодного дослідження. А там були видатні поети, і один із них – це поет найвищого рангу Поль Клодель⁵⁶. Я продовжував листуватися зі своїм науковим керівником і якось я повідомив йому про своє захоплення такою темою, а він мені відповів: «На цю тему ви не те що дисертацію ніколи не захистите, а й ніколи вашу роботу не надрукують, тим паче у вашому Києві». Я тоді вже почув цитацію турецького поета Назима Хікмета⁵⁷, який бував, зокрема, у Києві і доб-

⁵⁵ **Неділько Георгій Якович** (1920–1993) – кандидат філологічних наук, доцент, 1960–1965 декан філологічного факультету, 1968–1978 завідувач кафедри української літератури Ніжинського педагогічного ін-ту.

⁵⁶ **Клодель Поль** (*франц.* Paul Claudel, 1868–1955) – французький поет, драматург, есеїст, визначний релігійний письменник XX ст.

⁵⁷ **Хікмет Назим** (*тур.* Nâzım Hikmet Ran, 1902–1963) – турецький письменник, засновник сучасної турецької поезії, який отримав прізвисько «ясноликий поет» (*тур.* Güzel Yüzlü Şair). Першим у Туреччині по-

ре знав тутешню атмосферу. Назим Хікмет висловився приблизно так: за те, за що в Москві обрізають нігті, у Києві відрізають пальці.

Потім я був захопився Бертольдом Брехтом і написав про нього велику статтю на замовлення лєнінградського журналу «Звезда». Але коли в редакції одержали текст, довго крутили і так його і не надрукували, вважаючи, що треба внести певні доповнення і зміни, а я відмовився це робити.

Ще пізніше я великою мірою переключився на проблеми західноєвропейської українки, причому не тільки літератури, а дещо ширше, включаючи історіографію та культурологію. Все почалося з того, що десь на початку чи навіть в середині 60-х років була рядова конференція з нагоди роковин Шевченка⁵⁸. А я перед цим в журналі прочитав перекладену з німецької на французьку статтю Карла Еміля Францоza⁵⁹, і треба було дати певний літера-

чав практикувати вільний вірш (верлібр). Його твори перекладені більш ніж на п'ятдесят мов світу, зокрема українською (див.: Хікмет Н. Лірика / упор., перекл. з тур., передм. Г. Халимоненка. Київ: Дніпро, 1981. 141 с. (Перлини світової лірики)). Був комуністом, через що зазнавав переслідувань на батьківщині і більшу частину життя провів у тюрмах та вигнанні. На своїй батьківщині Хікмет залишається контраверсійною фігурою не лише через свої комуністичні погляди. Він донедавна був єдиним великим турецьким літератором, який відкрито говорив про геноцид вірменів (*вірм.* Հայոց Յեղիսիւնը, *тур.* Ermeni Soykırımı / Ermeni Tehciri) – турецько-вірменську різанину 1915 та 1922 рр.

⁵⁸ Йдеться про 12-ту наукову Шевченківську конференцію, яка відбулася в Харкові 11–13 березня 1963 р.

⁵⁹ **Француз Карл Еміль** (*нім.* Karl Emil Franzos, 1848–1904) – австрійський письменник, літературознавець і перекладач, родом з Галичини (народився в Чорткові Тернопільської обл.). У розвідці «Малороси та їхній співець» (*нім.* «Die Kleinrussen und ihr Sänger», 1877) та інших, згодом вміщених у книзі «Від Дону до Дунаю» (*нім.* «Vom Don zur Donau», 1878), зокрема про універсальність таланту Т. Шевченка писав: «Поет для всього цивілізованого світу», котрий «і як співець політичних свобод, і як поет кохання, і як епік, і як майстер надзвичайного художнього змалювання соціальних картин завжди залишається на рівні генія». У 1889 Француз знову звертається до Шевченкової творчості в літературній публікації «Українські поети». (Нариси К. Е. Францоza про творчість Тараса Шевченка, український фольклор у перекладі українською див.:

турний фон, щоб автор не виглядав абсолютно самотнім. Знайшов ще деякі матеріали (скоріше для декорацій). Доповідь цю я прочитав, і мені було сказано, що це надзвичайно цікава і важлива тема, зайнятися б нею ширше. Згодом надрукував статтю⁶⁰, і з цього у мене почалося вивчення західноєвропейської україніки.

Я вирішив написати роботу на тему: «Т. Шевченко і західноєвропейські літератури». На той час я вже непогано знав німецьку мову, французьку, і англійською міг би читати текст. І почав писати про культурні та літературні взаємини України з Західною Європою.

До речі, у Києві, не кажучи вже про інші міста України, більш-менш серйозно займатися вивченням зарубіжної літератури було неможливо: жодне видання, яке з'являлося в Англії, Франції чи в іншій країні, в київські і взагалі українські бібліотеки не потрапляло – все зосереджувалося в бібліотеках Москви, перепадала якась частина ленінградським бібліотекам, і на тому кінець.

У Московській бібліотеці імені Леніна я знайшов книгу українського емігранта Ілька Борщака «Західноєвропейська україніка»⁶¹. Вона в Радянському Союзі була в одному примірнику. Це вже був час Хрущова, і мені було дозволе-

Француз К.Е. Ucrainica. Культурологічні нариси / пер. з нім., передм. і комент. П. Рихла. Чернівці: Книги-XXI, 2010. С. 135–243).

⁶⁰ Див.: Наливайко Д.С. Шевченко у французькій критиці кінця XIX – початку XX ст. *Зб. праць 12-ої наук. Шевченківської конф.*, м. Харків, 11–13 березня 1963 р. / АН УРСР. Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка. Київ, 1964. С. 30–59.

⁶¹ **Борщак Ілля Львович** (справжнє прізвище Баршак, 1892, Херсон – 1959, Париж) – один із провідних вчених-гуманітаріїв української діаспори. Студював право та класичну філологію у Петербурзькому, Київському та Одеському ун-тах. З 1949 директор Архіву української еміграції у Франції, у 1949–1953 видавав журнал «Україна». Дійсний член Наукового товариства ім. Т. Шевченка, професор Державної школи східних мов у Парижі. Автор дослідження «L'Ukraine dans la littérature de l'Europe occidentale» («Україна в літературі Західної Європи»; вперше надруковане в паризькому виданні «Le Monde Slave»: 1933, т. 3–4; 1934, т. 1–2; 1935, т. 1; окремою книгою: Borschak Elie. *L'Ukraine dans la littérature de l'Europe Occidentale*. Paris, 1935; українською мовою книга вийшла у 2000 в Києві).

но ознайомитися з цією книгою. Я три-чотири дні її не просто вивчав, а записав все, що мене цікавило в темі України в західноєвропейській історії, культурі, передовсім літературі, починаючи з перших проявів. Коли я вже заглибився в цю тему, то пересвідчився, що у вивченні західноєвропейської україніки в межах XV–XVII століть ніяк не обійтися без італійських матеріалів, тому що тоді найбільше про Україну писали саме італійці. І я почав вивчати італійську мову і більш-менш її подолав. Також було необхідно читати польські видання.

Мені тоді активно допомагали двоє наших учених: Федір Шевченко та Дмитро Затонський. Директор Інституту історії України Федір Павлович Шевченко⁶² організовував мені дворічне відрядження в Італію. Ні в яку Італію я тоді не поїхав. Навіть якось мені запропонували приїхати на міжнародну конференцію в Ляйпціг, і туди навіть не випустили. Хтось з тих секретарів по ідеології був давнім знайомим Федора Павловича, і тому він міг публікувати такі речі, які інші надрукувати не могли. Я почав публікувати свої статті передовсім в «Українському історичному журналі» (це були 60-ті роки, я тоді ще працював у Ніжині). Я написав статтю про Хмельниччину в рецепції Західної Європи. Ця стаття розтягнулася десь на 150 сторінок. Федір Павлович був головним редактором «Українського історичного журналу» і півроку в одному випуску він давав один розділ⁶³.

Активну участь у моєму професійному житті брав також Дмитро Затонський. Але через деякий час він перейшов працювати за запрошенням Інституту світової літератури імені Горького завідувачем відділу літератури новіт-

⁶² **Шевченко Федір Павлович** (1914–1995) – історик, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент АН УРСР, у 1957–1972 головний редактор «Українського історичного журналу».

⁶³ Див.: Наливайко Д.С. Західноєвропейські історико-літературні джерела про визвольну війну українського народу 1648–1654 рр. *Український історичний журнал*. 1969. № 8. С. 137–144; № 9. С. 137–144; № 10. С. 144–147; № 11. С. 131–137; № 12. С. 128–133; 1970. № 1. С. 138–141.

нього періоду⁶⁴. Ну, і нібито все йшло нормально. І тут знімають з посади першого секретаря ЦК КПУ Шелеста, призначають Щербицького, і не те, що стосовно дворічного відрядження в Італію, яке я за сприяння Ф. Шевченка активно оформляв, а й щодо друку вже підготовленої роботи годі було сподіватися на успіх.

У цей час я підготував дослідження про українсько-західноєвропейські культурні та літературні зв'язки XV–XVII століть, тобто без XVIII століття⁶⁵. Я зрозумів, що цей поріг – XVIII століття, доба Мазепи – мені не перейти без диких фальсифікацій. І тому я обмежився XV–XVII століттями.

Історія з основною книгою затяглася. Мені порадили представити її як докторську дисертацію. Я її відповідно оформив. І необхідна кількість публікацій у мене вже була.

В Інституті літератури⁶⁶ на засіданнях двох відділів – світової літератури і української літератури – робота пройшла обговорення і була схвально прийнята. Ніяких серйозних критичних закидів я не почув. Водночас ця робота була рекомендована до друку у видавництві «Наукова думка». Та через деякий час повіяло вже іншим вітром.

Микола Жулинський. От я зараз сиджу в цьому кабінеті і згадую уже далекі 1972-й, а може, 1973 рік. Я сидів у цьому кабінеті як учений секретар інституту і напроти мене приблизно за таким столом сидів заступник директора з наукової роботи, кандидат філософських наук Анатолій Терентійович Гордієнко. Його запросив на цю посаду особисто тодішній директор інституту, академік нашої академії Микола Захарович Шамота. Гордієнко на зріст був

⁶⁴ Йдеться про Ін-т світової літератури імені О.М. Горького АН СРСР (рос. Ин-т мировой литературы имени А.М. Горького; ИМЛИ), що знаходиться у Москві, в якому Д. Затонський очолював відділ зарубіжної літератури з жовтня 1974 до січня 1976 р.

⁶⁵ В доопрацьованому та доповненому вигляді ця праця побачила світ вже після здобуття Україною незалежності. (Див.: Наливайко Д. Очіма Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. Київ: Основи, 1998. 578 с.).

⁶⁶ Йдеться про Ін-т літератури ім. Т.Г. Шевченка АН УРСР (тепер НАН України), що у Києві.

дуже невеликий, худенький, маленький, амбітний, і коли потім відбувся конфлікт між Шамотою і Гордієнком, Шамота, який перебував у лікарні, постійно мені телефонував і питає: «Де той Геббельс⁶⁷?», – тобто він називав Гордієнка Геббельсом. І справді, у Гордієнка була певна якась схожість з Геббельсом, тому тут не було нічого дивного.

Анатолій Гордієнко не мав жодного відношення до літературознавства, до літератури. Пам'ятаю, пішов Анатолій Терентійович в ЦК⁶⁸ (він регулярно туди ходив). І от він приходить і звертається до мене: «Ви мені скажіть, як потрапив в інститут Дмитро Наливайко?». Я відповідаю: «Його рекомендував Дмитро Володимирович Затонський». Але Шамота на це згоди не дав, і перша спроба запросити Наливайка в інститут виявилася невдалою. Внутрішній, дуже гострий конфлікт між Шамотою і Затонським був дуже-дуже виразний, і він привів до того, що Дмитро Володимирович Затонський змушений був виїхати в Москву (він деякий час працював в Інституті світової літератури імені Горького) і на його місце була призначена дуже така одіозна постать доктора наук Надії Матузової⁶⁹.

Так-от, приходить Анатолій Гордієнко з ЦК і каже: «Мені передали рукопис Дмитра Наливайка. Мені порадили, щоб я висловив свою думку. Я буду його уважно читати». Проходить деякий час і Гордієнко мені каже: «Я прочитав рукопис. Його не можна друкувати. Він викликає дуже серйозні заперечення. Я мушу з ним переговорити». Але бачу, що він дуже хвилювався, боявся цієї роз-

⁶⁷ **Гéббелъс Пауль Йозеф** (нім. Paul Joseph Goebbels, 1897–1945) – один з найближчих та довірених осіб Адольфа Гітлера через навички ораторства та хвороботворний антисемітизм, рейхсміністр народної освіти та пропаганди фашистської Німеччини (1933–1945), головний пропагандист Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини.

⁶⁸ **ЦК** – центральний комітет комуністичної партії України.

⁶⁹ **Матузова Надія Михайлівна** (1923–1988) – літературознавець, доктор філологічних наук (1968), з 1962 працювала в Ін-ті літератури ім. Т.Г. Шевченка АН УРСР, де з 1977 очолювала відділ літератур країн Західної Європи та Америки. Від 1979 була на пенсії.

мови, боявся заперечень, бо, судячи з того, що Гордієнко викладав, його аргументи були непереконливі.

В один день він викликав Дмитра Сергійовича Наливайка, і ось у цьому кабінеті відбулась ця розмова. Анатолій Гордієнко почав звинувачувати Дмитра Сергійовича в тому, що той однобоко підійшов до оцінки взаємовпливів української та європейської культури. Він наголошував на тому, що Дмитро Сергійович великі акценти робить на епосі козаччини, що він надто піднімає на висоту українське бароко, що зовсім немає, як він тоді сказав, всезагального всеросійського контексту і тому ця робота не може бути оцінена позитивно. І Гордієнко запропонував Дмитру Сергійовичу відмовитися від будь-яких спроб опублікувати цю працю.

Дмитро Сергійович уже знав, що його робота є у Гордієнка, я йому це сказав, і тому вже все зрозумів, що якщо з ЦК, якщо передали Гордієнку, значить, є доручення, а значить, нема смислу з ним вступати в дискусію. Тому Дмитро Сергійович подякував, забрав свій рукопис і пішов.

Гордієнко був надзвичайно щасливий, але десь відчував свою вину і при першій же нагоді, коли бачив Наливайка, біг до нього, протягував руку, здоровався. Такий момент запобігання був помітний.

Одне слово, тоді шлях до захисту Дмитром Сергійовичем Наливайком докторської дисертації був перекритий.

Дмитро Наливайко. Я повернув роботу, але всіх документів, за якими вона подавалася, там я не знайшов. Тобто комплект супровідних документів, які були подані разом з текстом дисертації, підчистили, залишивши тільки заяву й автобіографію, а цінні документи, які можна було б знювати якось пустити в хід, мені не повернули.

Ще коли працював у Ніжині, а потім 1971 року перебрався на роботу в Київ, я підготував дві книги. Одна, яка лягла в основу докторського дослідження і стосувалася західноєвропейської україніки, як я уже казав, була прийнята, затверджена до друку і мала вийти у видавництві «Наукова думка», але друкувати ще не почали. Ви-

давництво повернуло мені текст з поясненням, що видавництво не має паперу, а тому книжка відхиляється. Нічого іншого вони там не придумали.

А ще одну книгу я паралельно підготував для видавництва «Дніпро». Це була збірка статей під загальною назвою «З історії літературних зв'язків ХІХ століття», об'єднаних спільністю тематики й проблематики. Друга книга просувалася набагато швидше і вже була вийшла другою, тобто остаточною, версткою. Редактор видавництва «Дніпро» Анатолій Янченко⁷⁰ дуже допомагав мені, щоб оминути усі можливі рогатки і перешкоди. Але й це не допомогло: 1973 року вона була зарізана.

У мене на той час уже були великі складнощі з КДБ⁷¹. Якось після лекції я зайшов в деканат філологічного факультету Педінституту імені Горького, де мене вже чекав такий собі чоловічок, білобрисий, невисокого зросту. Він запрошує мене поговорити про деякі питання. Ми зайшли в готель на розі бульвару Шевченка і Володимирської (він зараз перебудований⁷²), він узяв ключі від кабінету, здається, на другому поверсі, де нас чекав ще один чоловік.

⁷⁰ **Янченко Анатолій Якович** (1936–2014) – письменник і критик, 1967–1969 працював завідувачем відділу критики газети «Літературна Україна», 1969–1971 редактором видавництва «Дніпро», 1971–1975 завідувачем редакції критики і літературознавства видавництва «Дніпро», з 1975 заступником головного редактора журналу «Дніпро».

⁷¹ **КДБ** – Комітет державної безпеки СРСР (КДБ СРСР; рос. Комитет государственной безопасности СССР, КГБ СССР) – союзно-республіканський орган державного управління у сфері забезпечення державної безпеки.

⁷² Можливо, йдеться про готель «Ленінградський», розташований на бульварі Шевченка, 4. Це історична будівля, зведена 1901 за проектом архітектора Йосипа Зекцера (1867–1933) як прибутковий будинок. У різні роки тут мешкали лікар-дерматолог, доктор медицини, ад'юнкт-професор Київського Імператорського ун-ту святого Володимира Людовіг Горецький, художник Микола Івасюк (1865–1937), радянський російськомовний письменник єврейського походження з України, автор збірок оповідань «Конармія» та «Одеські оповідання» Ісаак Бабель (1894–1940). У 1958 будинок було переобладнано під готель «Ленінградський», у 1990-х перейменовано на «Санкт-Петербург», а після перебудови це готель «Grand Boulevard».

Отже, їх було двоє: один був Анатолій Павлович, а другий Анатолій Петрович. Один був типовий росіянин, а другий наш, українець. Спершу вони наговорили мені компліментів, а для приманки було кинуте, що вони мають можливості і зацікавлені підібрати людей, яких можна посилати у відрядження на Захід. Я зрозумів, що вони вербують мене в сексоті⁷³. Якраз на той час у мене назрівав захист докторської дисертації у Москві і кадебісти сказали, що ми можемо вам допомогти, і прозоро натякнули, що у випадку відмови вони можуть мені напакостити. Потім зустрічі відбувалися уже в самому будинку КДБ на Володимирській. Я сказав, що не схильний приймати їхню пропозицію. Отака була історія.

Певна пауза із моїм захистом у Москві виникла через те, що тогочасний ректор Педінституту імені Горького⁷⁴ відмовився дати мені інститутські документи для представлення роботи на захист. Він сказав, що «це не наше діло».

Я зробив російський переклад докторської роботи, водночас редагуючи, доповнюючи і удосконалюючи текст. І російськомовний варіант уже значною мірою відрізнявся від українського. У Москві, в Інституті світової літератури імені Горького, моя робота пройшла майже на «ура». Вона була обговорена на засіданні відділу західноєвропейських літератур, і були вказані тільки декілька абсолютно дрібних «перехопів» суто фактографічного характеру. В обговоренні взяли участь також україністи з відділу літератур народі СРСР, які теж дали позитивний відгук, і від них я теж ніяких серйозних зауважень не почув. Справа уже дійшла до фінішу, коли призначені опоненти: планували-

⁷³ **Сексот** (від рос. абрєвіатури *секретный сотрудник*) – таємний співробітник державних органів безпеки в структурах Радянського Союзу. У розмовній мові має лайливе значення «донощик, стукач».

⁷⁴ У 1973–2003 посаду ректора КДП імені О.М. Горького займав доктор фізико-математичних наук, професор Микола Шкіль (1932–2015).

ся Микола Іванович Балашов, Неупокоева, і від України погодився Хропко з Педінституту імені Горького⁷⁵.

Ірина Григорівна Неупокоева – це дочка українського політичного діяча Гринька, який разом зі Скрипником був зміщений, репресований, розстріляний⁷⁶. Прізвище «Неу-

⁷⁵ **Балашов Микола Іванович** (1919, Херсон – 2006, Москва) – доктор філологічних наук, професор, академік РАН, фахівець з романо-германських та слов'янських літератур, порівняльного літературознавства, текстології та семіотики. З відзнакою закінчив в Одесі середню школу, де вивчив німецьку, французьку й українську мови. З 1957 очолював сектор літератур соціалістичних країн Європи, з 1976 був завідувачем відділу зарубіжних літератур ХХ ст. Ін-ту світової літератури ім. О.М. Горького АН СРСР (Москва, РФ). **Неупокоева Ірина Григорівна** (1917, Лебедин, Сумська обл. – 1977, Москва) – доктор філологічних наук. Дочка українського більшовика Г.Ф. Гринька (1890-1938), який у 1920-1925 в УСРР був народним комісаром освіти, головою Держплану, головою Київської міської ради та Київського губернського виконавчого комітету. 1937 заарештований, 1938 розстріляний. 1939 І. Неупокоева була заступником члена сім'ї «ворога народу» і вислана разом з чоловіком В.І. Неупокоевим з Москви в Красноярськ. З 1957 очолила Вчену раду Ін-ту світової літератури ім. О.М. Горького АН СРСР, була ініціатором підготовки багатотомної «Історії всесвітньої літератури», досліджувала закономірності розвитку європейського романтизму, проблеми взаємодії та взаємозв'язки літератур і методологічні принципи вивчення світового літературного процесу. **Хропко Петро Панасович** (1928–2003) – доктор філологічних наук, професор, у 1974 професор, а з 1976 завідувач кафедри української літератури КДПІ ім. О.М. Горького. Досліджував творчість І. Котляревського, А. Свидницького, Панаса Мирного, Олекси Стороженка, Лесі Українки, С. Васильченка, Б. Грінченка.

⁷⁶ **Гринько Григорій Федорович** (1890–1938) – економіст, радянський діяч, голова Держплану УСРР (1922–1923), нарком освіти УСРР (1920–1922), кандидат у члени ЦК КП(б)У (1924–1925), член ЦК КП(б)У (1925–1927), нарком фінансів СРСР (1930–1937), кандидат у члени ЦК ВКП(б) (1934–1937). 17 серпня 1937 заарештований у справі так званого «антирадянського право-троцькистського блоку», 15 березня 1938 розстріляний. 15 липня 1959 реабілітований за відсутністю складу злочину. **Скрипник Микола Олексійович** (1872–1933) – український радянський партійний і державний діяч, один із організаторів КП(б)У, голова Народного секретаріату (першого українського радянського уряду), нарком внутрішніх справ УСРР (1921–1922), нарком юстиції УСРР (1922–1927), нарком освіти УСРР (1927–1933), активний провідник українізації Української СРР, член Політбюро ЦК КП(б)У (1925–1933), член ЦК

покоєва» у неї від її чоловіка. Мені говорили, що вона ніяких зв'язків з Україною не підтримує і виявляє абсолютний нейтралітет. Я зустрічався з нею двічі. Вона не справляла враження людини відкритої, з якою можна було б відразу встановити якийсь контакт. Вона була дуже замкнена людина. У той час вона опікувалася відділом західноєвропейської літератури. Про неї всі говорили, що вона надзвичайно вимоглива і пройти її дуже складно. Ті, що ставилися до мене дружньо, радили: «Зробіть так, аби читачем вашої роботи була не вона». Та вже було пізно її міняти. Ірина Григорівна прочитала мою роботу і дала позитивний відгук.

Я повернувся з Москви з таким відчуттям переможця. Затонський теж був упевнений, що все буде гаразд. Але завершилось усе новим повним провалом.

Через деякий час після мого повернення у Київ приходить наш листоноша і приносить мені великий тюк. Це виявилася моя дисертація із підписаним замісником директора Інституту світової літератури АН СРСР супровідним листом, де було сказано, що інститут не бере на себе проведення захисту моєї докторської дисертації, бо немає відділу українців, які б могли дати кваліфікований відгук про цю роботу. І крапка. Вони, щоправда, повернули мені усі супровідні документи, які я представив разом з текстом дисертації.

Я попросив Затонського, який тоді вже працював у цьому Інституті світової літератури завідувачем відділу західноєвропейських літератур ХХ століття, дізнатися у директора, у чому, власне, справа. І від Дмитра Володимировича я дізнався, що коли він зайшов до директора⁷⁷, той дуже невдоволено поморщився, а потім з великим роз-

ВКП(б) (1927–1933). Усвідомивши загрозу неминучої ліквідації, покінчив життя самогубством.

⁷⁷ У 1974–1975 виконуючим обов'язки директора Ін-ту світової літератури був активний пропагандист літератури соціалістичного реалізму, доктор філологічних наук, професор, на той час ще член-кореспондент АПН СРСР Володимир Щербина (1908–1989).

дратуванням сказав: «Хіба я можу вступати в бій з третім секретарем Маланчуком⁷⁸? Я не можу не прислухатися до слів секретаря з ідеології в Україні». Виявилося, що цей негідник втрутився в цю справу, подзвонив московському директору Інституту світової літератури і повідомив, що ЦК України вважає небажаним, щоб ця робота з'явилася.

Копія документа українською мовою⁷⁹

УРСР

КОМІТЕТ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

7 лютого 1978 р.

№ 52

м. Київ

Таємно
Прим. № 1

ЦЕНТРАЛЬНИЙ КОМІТЕТ КОМУНІСТИЧНОЇ
ПАРТІЇ УКРАЇНИ

ІНФОРМАЦІЙНЕ ПОВІДОМЛЕННЯ

⁷⁸ **Валентин Маланчук** (1928–1984) займав посаду секретаря ЦК КПУ у жовтні 1971 – квітні 1979 рр. Період його перебування на посаді головного комуністичного ідеолога України отримав назву «*епоха маланчукізму*», що характеризувалася різким зростанням політичних репресій, жорстким ідеологічним пресингом на творчу інтелігенцію, нищівними руйнаціями української національної культури. Тільки за перші пів року цього періоду він зупинив у видавництвах та друкарнях 600 версток готових до друку українських книг. В. Маланчук став одним із ініціаторів розгортання кампанії боротьби з націонал-комунізмом, здійснення заходів, спрямованих на штучне звуження сфери вжитку української мови, натхненником перманентних ідеологічних «чисток» у Спілці письменників України, академічних установах республіки. Чітко висловився про В. Маланчука головний редактор журналу «Дніпро» (1973–1979), поет Володимир Бровченко (1931–2013): «Дуже важко було працювати, коли в ЦК прийшов Маланчук, секретар з ідеології. Це був монстр, страшна людина...» (цит. за: Радик О. Уленшпигель з Проскурова. *Новий погляд*. 2011. 22 квітня. URL: <https://web.archive.org/web/20160922181230/http://www.pohlyad.com/zhyttya/n/3814>).

⁷⁹ Фото російськомовного оригіналу документа з наявними на ньому виправленнями від руки див. на с. 150–152 цієї книги.

У Київському педагогічному інституті ім. Горького з 1971 року працює доцентом кафедри зарубіжної літератури НАЛИВАЙКО Дмитро Сергійович, 1923 року народження⁸⁰, уродженець села Понорниці Коропського району Чернігівської області, українець, безпартійний, кандидат філологічних наук, житель м. Києва.

Так, у 1966 році НАЛИВАЙКО був учасником т. зв. «конференції» з обговорення книги розроблюваного нами українського націоналіста Антоненка-Давидовича «За ширмою», де автор виступав з націоналістичними заявами про необхідність боротьби за «чистоту української мови», проти нібито здійснюваної русифікації на Україні тощо.

У 1968 році за домовленістю з АВРАХОВИМ НАЛИВАЙКО організував зустріч студентів і викладачів Ніжинського педінституту з київськими літераторами, що поділяли у той час націоналістичні настрої, Вінграновським, Гуцалом, Драчем, Тютюнником, критиком Шевченком, під час якої окремі з них у своїх виступах допускали ідейно незрілі й націоналістичні судження, однак організатори цієї зустрічі не реагували і запобіжних заходів не вживали.

При потуранні НАЛИВАЙКА на засіданнях очолюваної ним літературної студії Ніжинського педінституту допускалися виступи окремих членів з ідейно незрілими творами, яким не давалася принципова оцінка.

З урахуванням отриманих даних з НАЛИВАЙКОМ проводилася робота з його ідейного переконання, схиляння до об'єктивної оцінки допущених ним ідейних зривів і націоналістичних суджень, але він поводив себе не щиро, відповідальність за організацію зустрічі з націоналістично налаштованими письменниками в Ніжинському педінституті намагався перекласти на інших осіб. Від пропозиції виступити у пресі з викриттям сутності українського буржуазного націоналізму категорично відмовився.

Про антигромадську поведінку НАЛИВАЙКА 20 листопада 1976 року в Ніжинській районній газеті «Під прапором Леніна» була надрукована стаття «Під маскою добропорядності».

За місцем роботи в Київському педінституті НАЛИВАЙКО як фахівець характеризується позитивно, але пасивний у

⁸⁰ Це помилка. Д. Наливайко народився 1929 р.

суспільному житті, від виховної роботи зі студентами ухильється, мотивуючи це зайнятістю науковою діяльністю.

У даний час НАЛИВАЙКО підготував до захисту докторську дисертацію на тему: «Українсько-європейські літературні зв'язки 15–17 століть» (у контексті культурних зв'язків Західної Європи та східних слов'ян).

Вказана робота була добута оперативним шляхом і фахівцем у цій сфері (нашим джерелом) оцінена у цілому як така, що заслуговує наукової уваги, але така, що містить положення, подібні до концепцій українського буржуазного націоналізму, зокрема Грушевського, де автор протиставляє українську культуру російській, у низці фактів з минулого України допускає антиісторичні тлумачення.

Не маючи витягу з протоколу засідання Вченої Ради інституту про затвердження теми дисертації і не одержавши рецензії в Інституті літератури АН УРСР, НАЛИВАЙКО у травні 1977 р. направив свою роботу в Москву у відділ зарубіжних літератур Інституту світової літератури ім. Горького АН СРСР і за сприяння члена-кореспондента АН УРСР Затонського Д.В. домігся позитивних відгуків і рекомендацій до захисту.

Вжитими заходами через можливості КДБ при РМ СРСР захист дисертації у названому інституті відхилено як такої, що не відповідає за своєю тематикою їхньому науковому профілю.

У зв'язку з цим НАЛИВАЙКО може вжити заходів до здійснення свого задуму в м. Києві.

У випадку захисту НАЛИВАЙКОМ дисертації це буде сприяти зростанню його авторитета серед націоналістично налаштованих осіб, а її публікація (у вигляді монографії) може бути використана для протягування антиісторичних концепцій у ворожій СРСР пропаганді.

ГОЛОВА КОМІТЕТУ ДЕРЖБЕЗПЕКИ
ПРИ РАДІ МІНІСТРІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

В. ФЕДОРЧУК

Дмитро Наливайко. Після цього зриву певний час я дуже мало друкувався. Статті відхиляли, і тільки один журнал мене друкував, інколи навіть по три великі статті протягом

одного року, що в практиці товстих журналів буває рідко. Це журнал «Всесвіт», яким тоді керував Дмитро Павличко⁸¹.

Дмитро Павличко. Коли я став редактором «Всесвіту», до мене прийшов чоловік, якого я не знаю. Я питаюся: «Що ви можете запропонувати для „Всесвіту“?». А він каже: «Я можу вам написати статтю про Києво-Могилянську академію». «Пишіть». І коли я прочитав і надрукував першу статтю Дмитра Наливайка у 1972 році «Києво-Могилянська академія і Європа»⁸², я зрозумів, що мене вже треба знімати з редактора. Розумієте, що там було, найголовніша тема: Києво-Могилянська – це всеєвропейський науковий центр, у Могилянці закінчують школу такі-то великі діячі української культури. І це все конкретно, все глибоко. Нарешті, показано і названо тих, хто вчився вже у Європі.

Мені самому важливо сказати вам, хто для мене Дмитро Наливайко. Продовжуючи друкувати його статті у «Всесвіті», я постійно відчував, як я виростаю. Фактично я став знавцем західної літератури, того, що я мусів прочитати, вже читаючи Наливайка. Інакше кажучи, я себе вважаю учнем – учнем Дмитра Наливайка.

Вадим Скуратівський. До нас у «Всесвіт» приходив чоловік, який рішуче все знав. Він в якійсь одній фразі міг сказати більше, аніж автор тієї чи тієї статті. У коридорі «Всесвіту» Дмитро Сергійович мені мимохідь сказав: «Альбер Камю, ну, зрозуміло, що він абсолютний спадкоємець французької моралістичної традиції»⁸³, яка нараховує кіль-

⁸¹ Д. Павличко очолював редакцію журналу «Всесвіт» упродовж 1971–1978 рр.

⁸² Див.: Наливайко Д.С. Києво-Могилянська академія і Європа. *Всесвіт*. 1972. № 7. С. 185–199.

⁸³ **Камю Альбер** (франц. Albert Camus, 1913–1960) – французький романист, філософ, публіцист, один із лідерів філософсько-мистецького напрямку екзистенціалізму. Лауреат Нобелівської премії з літератури (1957). **Французька моралістична традиція** оприявлена, зокрема, у творчості Мішеля де Монтеня (1533–1592), Блеза Паскаля (1623–1662), Франсуа де Ларошфуко (1613–1680), Жана де Лабрюєра (1645–1696), Антуана де Рівароля (1753–1801) й ін. (Див. докл.: Размышления и афоризмы

ка століть. Насамкінець цієї традиції – Альбер Камю».

Ну, ніколи не забуду переднє слово Наливайка до українського Рільке⁸⁴. Один його критик, який не знав жодної іноземної мови, пише, що автор передмови говорить про те, що для Рільке світ – це бог. Навпаки, у Рільке бог – це світ⁸⁵. Це сказав фахівець з українського соціалістичного реалізму. Це було тотальне невігластво наших гуманітаріїв. І на цьому тлі Дмитро Сергійович Наливайко виглядав велетом⁸⁶ серед цих ліліпутів. (Я перепрошую).

Дмитро Павличко. Усі 16 публікацій його великих монографічних статей уже тоді настроювали не тільки мене, а читачів «Всесвіту», і не тільки тих, які передплачували

французских моралистов XVI–XVIII веков: сб.: пер. с фр. / сост., вступ. ст., примеч. Н. Жирмунской. Ленинград: Худож. лит., 1987. 576 с.).

Про належність А. Камю до давньої французької моралістичної традиції говорив Жан-Поль Сартр одразу після загибелі письменника в автокатастрофі 4 січня 1960 р. (Див. про це: Великбєльскій С. Від анархічного бунтарства до моралістичного гуманізму. *Всесвіт*. 1972. №. 8 (170). С. 142–154. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Vsesvit/1972_N08_170/). Див. також: Наливайко Д. С. Трагічний гуманізм Альбера Камю. *Камю А. Вибр. твори*: пер. з фр. Київ: Дніпро, 1991. С. 5–28; його ж. Інтелектуальна проза Альбера Камю. *Камю А. Вибр. твори*: у 3 т.: пер. з фр. / упоряд. О. Жупанський. Т. 3. Харків: Фоліо, 1997. С. 593–611).

⁸⁴ Див.: Наливайко Д. Єдиним він зі світом був. *Рільке Р. М. Поезії* / пер. з нім. М. Бажан. Київ: Дніпро, 1974. С. 5–35.

⁸⁵ У вказаній вступній статті Д. Наливайко, зокрема, писав: «Для розуміння „Книги годин” першорядне значення має з’ясування змісту, що його вкладав поет у поняття «бога». ...Насправді ж „бог” із „Книги годин” не має нічого спільного ні з богом теологів і містиків, ні з богом філософів-ідеалістів, ...найближче він до пантеїстичного бога Гете, Гельдерліна і загалом пантеїстичної традиції в німецькій філософській ліриці..., але не співпадає з нею. Бог не вгорі, а внизу, не в небі, а в корінні, – ось цей мотив і проходить через „Книгу годин” та й інші збірки Рільке. Це „темний бог”, що затаївся „в глибині речей”, „в корінні”, власне, та стихійна творча сила природи, що породжує всю розмаїтість життя. Пантеїстичний „бог” Рільке – це життя, що пульсує в речах та істотах, найрізноманітніші прояви життєвої сили... Одне слово, у Рільке не „життя” символізує „бога”, а навпаки, „бог” є своєрідною „універсальною метафорою”, що виражає життєтворні стихії природи, внутрішню динамічну єдність світу». (Там само. С. 20, 21).

⁸⁶ **Велет** – те саме, що велетень.

журнал і читали його вдома, а й тих, що сиділи в самій редакції. Це Михайло Москаленко – видатний перекладач з французької, який повністю переклав Сен-Жон Перса⁸⁷. В редакцію до нас приходив Анатолій Перепада. Кожна публікація Наливайка у «Всесвіті» була святом журналу. Ми це широко обговорювали і самі всі вчилися. Я думаю, що він мав вплив насамперед на наших тодішніх перекладачів, про яких він же і написав. Одна стаття у «Всесвіті» є про європейську літературу, прозу в Україні⁸⁸. Це був страшний цензор, якого всі боялися і розуміли: якщо ти хочеш друкуватися у «Всесвіті», ти мусиш знати мову.

Вадим Скуратівський. Поцінювали його, окрім читачів, редактори, тому що його не треба було редагувати, бо він був космічно далекий від тієї самої авторки, яка писала про те, що Пазоліні в своєму фільмі «Декамерон» переповідав про відродження часів Середньовіччя⁸⁹.

Він дуже добре і дуже точно писав і водночас не шукав якихось різких сюжетів, якихось різких побудов. Він працював над конкретними феноменами романо-герман-

⁸⁷ **Москаленко Михайло Никонович** (1948–2006) – перекладач, історик і теоретик перекладу. Перекладав з французької, іспанської, англійської, польської, давньоруської та давньоукраїнської. 1971–1978 очолював відділ поезії журналу «Всесвіт». **Сен-Жон Перс** (франц. Saint-John Perse, справжнє ім'я Алексіс Сен-Лежé / фр. Alexis Saint-Leger Léger, 1887 – 1975) – французький поет і дипломат, лауреат Нобелівської премії з літератури (1960).

⁸⁸ Див.: Наливайко Д.С. Про перекладну зарубіжну прозу. *Всесвіт*. 1976. № 12. С. 144–155.

⁸⁹ **«Декамерон»** (італ. «Il Decamerone») – художній фільм італійського кінорежисера і письменника-комуніста П'єра Паоло Пазоліні (1922–1975), створений 1971 за мотивами однойменного твору фундатора нової італійської та європейської прози Джованні Боккаччо (1313–1375) – італійського гуманіста періоду Треченто в історії італійської літератури доби Відродження. Ця стрічка, що була 1971 відзначена спеціальним призом журі Берлінського кінофестивалю, є першою частиною так званої «Трилогії життя», куди також входять художні фільми П.П. Пазоліні «Кентерберійські оповідання» (італ. «I racconti di Canterbury», 1972) та «Квітка тисячі й одної ночі» (італ. «Il Fiore Delle Mille E Una Notte», 1974). Фільм Пазоліні, як і прозова збірка Боккаччо, – це гімн гуманізму, оспівування людини, прониклива і всебічна характеристика людського життя.

ських літератур, і було зрозуміло, що це писав нонконформіст⁹⁰. Але водночас Наливайко отак відверто в конфлікт з режимом не входив з дуже простої причини: він знав, що через кілька хвилин після цього конфлікту його перебування в цій самій країні взагалі скінчиться. А треба було працювати саме над українською версією світової, передовсім європейської літератури.

Дмитро Наливайко. Я запропонував вести у журналі «Всесвіт» серію нарисів про великі культурно-історичні епохи і пов'язані з ними великі стилі⁹¹. Великий універсальний стиль, який охоплює різні мистецтва, навіть інколи і близькі сфери духовної культури. І почав я з того, що дав редакції велику статтю про бароко. А бароко тривалий час за совєтів⁹² вважалося у нас реакційним мистецтвом. Я написав велику статтю «Світ бароко», де бароко представив абсолютно по-іншому, як велике мистецтво, з певними виходами і на українське бароко⁹³. І ця стаття мала певний резонанс.

⁹⁰ **Нонконформізм** (англ. non-conformism незгода) – протилежне до поняття конформізм; незгода, неприйняття або критичне сприйняття норм, цінностей, цілей, панівних у конкретній групі в суспільстві, намір здолати догматичні стереотипи і замість пасивної безособової позиції виявити змістовну, індивідуальну. В деяких випадках нонконформізмом називають просто готовність індивіда відстоювати свою особисту позицію в тих випадках, коли вона суперечить позиції більшості.

⁹¹ Не плутати з поняттям «стиль епохи» (= «художнє обличчя доби»), яке позначає гармонійне підпорядкування усього культурного життя єдиному художньому стилю. «„Стиль епохи“, єдиний для всіх мистецтв і для усього свого часу, – підкреслює Дмитро Лихачов, – існує тільки на певних стадіях розвитку естетичної свідомості, коли ще немає окремих напрямів у мистецтві й немає індивідуальних стилів митців». Тому Д. Лихачов заперечував доречність застосування назви «стиль епохи» до «всіх великих стилів», як-от романський, готика, ренесанс, бароко, класицизм, романтизм, реалізм (Лихачёв Д.С. Развитие русской литературы X-XVII веков. Эпохи и стили. *Лихачёв Д.С. Избр. работы: в 3 т.* Т. 1. Ленинград: Худож. лит., 1987. С. 202, 209, 229).

⁹² **Совєти** (совіти) – радянська влада, радянський режим.

⁹³ Див.: Наливайко Д.С. Світ бароко. *Всесвіт*. 1976. № 3. С. 185–207. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Vsesvit/1976_N03_567/. У цій статті Д. Наливайко зокрема писав: «Принципово важливим є питання про те, чим було бароко. Одним з напрямів літературно-мистецького життя

Вадим Скуратівський. Будемо говорити одверто, що українське бароккознавство – це дуже молода наука, яка виникла значною мірою завдяки Чижевському десь у 40-х роках, та ще й на окупованій українській території⁹⁴. І раніше тутешнім бароковим матеріалом займалися, включаючи абсолютного ерудита Олександра Івановича Білецького, але чогось їм не вистачало: а чи Резанов, який писав про український шкільний театр⁹⁵, а чи той же

XVII ст. чи культурно-історичною епохою? В сучасній науці це питання ще якоюсь мірою дискусійне, хоч абсолютна більшість дослідників розглядають бароко саме як нову епоху європейської культури, що наступила після кризи Відродження, і для цього є найсерйозніші підстави.

Підхід до бароко як до звичайного літературно-мистецького напрямку обмежений уже тому, що воно охопило не тільки літературу й живопис, скульптуру й архітектуру, але й інші сфери духовного й культурного життя суспільства – музику й прикладне мистецтво, історіографію й філософію. ...

Визначаючи бароко як культурно-історичну епоху, ми вважаємо за потрібне підкреслити, що справа тут не в самій назві, можливо, й не зовсім вдалій, але цей термін, цей «знак» потрібен для вираження спільності змісту різних аспектів духовної і культурної діяльності суспільства в післяренесансну епоху. Йдеться тут про суму спільних закономірностей, рис, типологічних відповідностей, що проявлялися в розвитку тогочасної філософії й історіографії літератури й мистецтва, набуваючи, звичайно, специфічних форм вираження. Вони виникали на спільній соціально-історичній основі, пов'язувались між собою системою суперечностей епохи і єдністю її». (Там само. С. 191).

⁹⁴ Див.: Чижевський Д. Український літературний барок. Нариси. Частина I-III. *Праці українського історико-філологічного товариства в Празі*. Частина перша. Т. 3. Прага, 1941. С. 41–108; Частина друга. Т. 4. Прага, 1942. С. 145–210; Частина третя. Т. 5. Прага, 1944. С. 72–142. Одночасно нариси виходили окремими відбитками: Дмитро Чижевський Д. Український літературний барок. Нариси. Частина перша. Прага, 1941. 72 с.; Частина друга. Прага, 1941. 68 с.; Частина третя. Прага, 1944. 67 с.; Чижевський Д. Барок. Історія української літератури. Книжка друга. IV. Ренесанс та реформація. V. Барок. Прага, 1942. С. 42–134. **Чижевський Дмитро Іванович** (1894–1977) – філолог, філософ, науковець-енциклопедист, професор Українського Вільного ун-ту в Мюнхені (з 1929), Гарвардського ун-ту (1949–1956), Гейдельберзького ун-ту (з 1956), дійсний член Гейдельберзької Академії наук (1962) і Хорватської Академії наук у Загребі.

⁹⁵ **Резанов Володимир Іванович** (1867–1936) – історик літератури, доктор філологічних наук (1910), член-кореспондент АН СРСР (з 1930) і

Олександр Іванович Білецький, який, очевидно, просто не вірив у можливості серйозної розмови про українське бароко. Він дуже цікаво писав про давню українську літературу, але навіть зараз відчувається певна обережність у його побудовах⁹⁶. Окрім того, Росія, власне Москва і частина Петербурга, як тільки заговорили про бароко, заволоділи українським бароко як особливою ділянкою російського бароко. І Дмитро Сергійович Наливайко першим заговорив про українське бароко⁹⁷.

співробітник Української академії наук (УАН). З 1899 професор Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька (за радянських часів Ніжинського інституту народної освіти, потім Педагогічного інституту). У 1934 усунений від викладання за «несприйняття» марксистської методології. Головні значення мають багаті джерельним матеріалом праці вченого, присвячені історії європейської релігійної драми і на її основі української шкільної драми: «Екскурс в область иезуитского театра» (1910), «Из истории русской драмы» (1910), «Школьные драмы польско-литовских иезуитских коллегий» (1916), фундаментальне дослідження з текстами й великим науковим апаратом «Драма українська: Старовинний театр український», тт. I, III, IV, V, VI (1925–1929, у Збірнику історико-філологічного відділу УАН).

⁹⁶ **Білецький Олександр Іванович** (1884–1961) – літературознавець, професор (1920), доктор філологічних наук (1937, без захисту дисертації), академік АН УРСР (1939), академік АН СРСР (1958), директор Ін-ту літератури АН УРСР ім. Т.Г. Шевченка (1939–1941, 1944–1961). Йдеться про праці вченого 1920-х рр. про стару українську літературу й театр, як-от: Белецкий А.И. Старинный театр в России. Т. 1. Зачатки в народном быту и школьном обиходе южной Руси. Москва: Т-во «В.В. Думнов, насл. бр. Салаевых», 1923. 103 с.; Белецкий А. Украинская литература до конца XVIII в. *Литературная энциклопедия в 11 т.* Т. 11. Москва: Худож. лит., 1939. Стлб. 528–545. URL: [http://feb-web.ru/feb/litenc/encyclor/leb/leb-5091.htm#Украинская литература до конца XVIII](http://feb-web.ru/feb/litenc/encyclor/leb/leb-5091.htm#Украинская_литература_до_конца_XVIII); Див. про це докл.: Микитась Н.Д. Академік О.І. Білецький – дослідник давньої української літератури: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Спеціальність 10.01.02 – Українська література / Київський державний педагогічний ін-т імені М.П. Драгоманова. Київ, 1992. С. 8. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/31759/100313478.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.

⁹⁷ Див., наприклад: Наливайко Д.С. Українське бароко в контексті європейського літературного процесу XVII ст. *Рад. літературознавство*. 1972. № 1. С. 30–48.

Дмитро Наливайко. Тоді я написав ще про Просвітництво, але не як стиль, не як мистецьку епоху, а як про ідеологічний рух, який великою мірою зумовив і зміст, і структуру, і тенденції цілої художньої епохи.

Павличка зняли⁹⁸ і призначили Коротича⁹⁹. З Коротичем у мене ця співпраця не продовжилася.

Виникла проблема: що ж робити далі? У мене вже були написані статті про Ренесанс, про Просвітництво, і виникла думка все звести воедино і видати окремим томом. У мене в той час були друзі: Михайло Москаленко і Віктор Кордун¹⁰⁰. Кордун тоді працював у видавництві «Мистецт-

⁹⁸ Д. Павличка зняли з посади головного редактора журналу «Всесвіт» 1978 р.

⁹⁹ В. Коротич очолював редакцію «Всесвіту» впродовж 1978–1986 рр. **Коротич Віталій Олексійович** (нар. 1936) – український та російський радянський поет, прозаїк, публіцист, журналіст, перекладач та лікар, член Російського ПЕН-клубу, у період горбачовської «перебудови» та «гласності» (1986–1991) головний редактор радянського журналу «Огонёк» (виходив у Москві). З кінця 1980-х живе та працює в Москві (РФ) як громадянин Росії.

В. Коротич у публічному просторі відстоює проросійські погляди на ситуацію в Україні. У 2011 виступив з публічною підтримкою влади 4-го президента України Віктора Януковича, підписавши так званий лист десятиох на підтримку його політичного курсу. (Цей лист також підписали президент НАН України Борис Патон (1918–2020), президент Національного університету «Києво-Могилянської Академія» Сергій Квіт (нар. 1965), директор Міжнародного центру перспективних досліджень, кандидат історичних наук Віра Нанівська (нар. 1945), директор Інституту українознавства Петро Кононенко (1931), Лесь Танюк (1938–2016), політичний експерт Володимир Цибулько (нар. 1964), композитор Олександр Злотник (нар. 1948), диригент і композитор Віктор Гуцал (нар. 1944), ректор Київського національного університету імені Тараса Шевченка Леонід Губерський (нар. 1941). Див.: Українська інтелігенція вклонилася перед Януковичем у найгірших традиціях «совка». *Українська правда*. 2011. 4 серпня. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2011/08/4/6448873/>). Згідно з аналізом, проведеним Джудіс Йонґеніа (Нідерланди), після початку Російсько-української війни 2014 р. В. Коротич заявив у публічному просторі, що вважає, що Крим має бути під протекторатом Росії та незалежним від України. У лютому 2023 внесений до бази Центру «Миротворець».

¹⁰⁰ **Кордун Віктор Максимович** (1946–2005) – поет, перекладач. Дебютував 1967 на сторінках «Літературної України», після чого відразу

во». Обговоривши цю думку, ми вирішили, що, враховуючи мою репутацію, такий том у видавництво «Мистецтво» доцільно подати російською мовою. Я так і зробив. І книга була надрукована у видавництві «Мистецтво»¹⁰¹.

Коли я переходив на роботу в Педінститут імені Горького, то вже з самого початку у мене виникали певні побоювання. Був такий епізод. Через багато років свого існування філологічний факультет Педінституту імені Горького нарешті звернув увагу на те, що необхідно підсилити ланку з зарубіжної чи світової літератури. За підказкою професора Волинського¹⁰² вирішили запросити мене на кафедру російської і зарубіжної літератури. Мені написали листа і запропонували взяти участь у конкурсі на заміщення цієї посади. Попросили, щоб я приїхав і прочитав для проби кілька лекцій. Коли справа дійшла до затвердження цього рішення, я поїхав туди з якимись необхідними паперами. А там якраз відбувалося засідання ради, і мені сказали: «Якщо хочете, послухайте, про що ми говоримо». На цій раді для них виявилася важливою така проблема: двоє студентів, студент і студентка, були загідозрені в тому, що дотримуються і навіть популяризують націоналістичні ідеї.

був заборонений до друку. Разом з поетами Василем Голобородьком (нар. 1945), Василем Рубаном (1942–2017), Миколою Воробйовим (нар. 1941) та ін. започаткував і теоретично обґрунтував Київську школу поезії. Від 1972 очолював редакцію літератури з питань естетики, театру і кіно у київському видавництві «Мистецтво».

¹⁰¹ Див.: Наливайко Д.С. Искусство: направления, течения, стили. Киев: Мистецтво, 1981. 287 с.; Наливайко Д.С. Искусство: направления, течения, стили / ред. В.М. Кордун. Киев: Мистецтво, 1985. 365 с.

¹⁰² **Волинський Петро Костьович** (1893–1982) – літературознавець і педагог, професор (1954). Випускник Ніжинського історико-філологічного інституту (1916). Від 1929 працював у Київському педінституті імені О.М. Горького, зокрема 1947–1976 як завідувач кафедри української літератури. Автор праці «Основи теорії літератури. Вступ до літературознавства» (1962) та тритомної «Історії української літератури» для студентів (1964–1969), випуск якої у світ став подією в українському літературознавстві.

Виступив декан філологічного факультету¹⁰³, який промову побудував так: «Що це за люди ці наші студенти, які не бачать речі в їхній реальності? Які треба мати очі, які мати вуха, щоб говорити, що в Києві на вулиці вже не почути українську мову?». Аудиторія заплодувала. І мені стало так противно, гірко, що я вирішив швидше піти звідти, думаючи: «Куди ж це я йду на роботу?».

Олександр Ковальчук. Наливайко знову попадає на відкриту пару – на лекцію одного з провідних викладачів кафедри російської і зарубіжної літератури Київського педінституту. Лектор мала показати клас, читаючи лекцію про «серебряный век». Лекцію вона прочитала. Після цього був майже без зауважень «бурный одобрямс». Наливайко відсиджувався, слухав, а коли таки змусили його говорити, він сказав, яка кількість допущена методологічних помилок, фактичних помилок і при цьому цитував по пам'яті поетів «серебряного века». І після цього, по-моєму, відбулася якась така розколина між гуманітарною кафедрою, яка так високо несла полум'я російської культури, і цією людиною, яка, звичайно, про цю ж російську культуру мала значно більші уявлення.

Вадим Скуратівський. У Педагогічному інституті імені Горького, де працював Дмитро Сергійович, потрібен був викладач зарубіжної літератури. І Дмитро Сергійович каже мені: «Ой, Вадиме, ви б ото пішли спочатку в перукарню, а потім я вас поведу до себе в інститут. Нам потрібен погодинник». Пішов я в перукарню, трохи менше був схожий на бітла. Дмитро Сергійович, який, з мого погляду, уже на той час був одним з найцікавіших літературознавців Радянського Союзу, вводить мене в якийсь деканський, чи проректорський, чи навіть ректорський кабінет. Там сидить якийсь добродій. Ми з ним привіталися. Доб-

¹⁰³ З 1965 майже 15 років філологічним факультетом КДП імені О.М. Горького керував доцент кафедри російської та зарубіжної літератури Анатолій Данилюк, де читав курс з фольклору та вступу до літературознавства. (Див. про це: <https://fif.udu.edu.ua/nash-fakultet>)

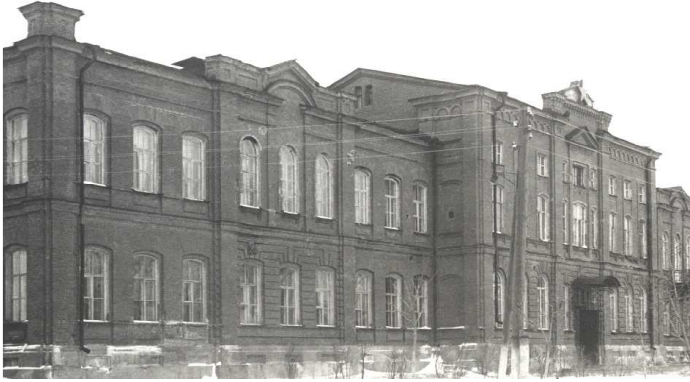
родій нам не відповідає. Ну, думаю, як же так: перед тобою сам Наливайко! А Дмитро Сергійович внаслідок цього трохи знітився і каже: «У нас є години зарубіжної літератури. От я привів кандидата філологічних наук». А у відповідь чуємо сердите: «Вперше чую, що у вас є такі години. Розмову закінчено». Виходимо ми звідти. Я подивився на Дмитра Сергійовича і мені так шкода його стало, тому що це було таке порушення ієрархії персон і предметів! Ну, хто таке оте саме одоробло, яке показало нам на двері?!

Дмитро Наливайко. Взагалі-то в Педінституті Горького обстановка була важка.

Докторську роботу «Теоретична історія реалізму в європейських літературах» зі спеціальності 10.01.05 – Література Західної Європи, Америки й Австралії – Дмитро Наливайко вивонав на кафедрі зарубіжної літератури Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка й успішно захистив 1987 року у спеціалізованій раді Д 053.05.13 при Московському державному університеті ім. М.В. Ломоносова.

Офіційними опонентами на прилюдному захисті виступили: доктор мистецтвознавства, професор Олександр Анікст; доктор філологічних наук, професор Іван Волков; доктор філологічних наук Ніна Павлова¹⁰⁴.

¹⁰⁴ **Анікст Олександр Абрамович** (1910–1988) – літературознавець і педагог, кандидат філологічних наук (1935), доктор мистецтвознавства (1963), почесний доктор літератури Бірмінгемського ун-ту (1974), голова Шекспірівської комісії АН СРСР, автор праць з теорії та історії західноєвропейської літератури, театру й естетики, студій про В. Шекспіра та Й.-В. Гете. Його батько Абрам Мусійович Анікст / Гітерман 1907 жив у Чернівцях, а 1923–1925 обіймав посаду народного комісара праці України, 1937 був репресований, 1938 розстріляний, а мати – педагог і організатор освіти Ольга Григорівна Анікст – була засуджена на 8 років таборів як «дружина ворога народу», що відмовилася його засудити. **Волков Іван Федорович** (1924–1995) – літературознавець, доктор філологічних наук (1970), професор філологічного факультету, 1981–1991 декан філологічного факультету, а 1986–1995 завідувач кафедри історії радянської літератури (історії російської літератури ХХ ст.) Московського державного ун-ту ім. М.В. Ломоносова. Вирізнявся серед своїх колег як учений зі своїм баченням предмета, що не пов'язує себе з прихильністю до догматичної доктрини. **Павлова Ніна Сергіївна** (1932–2021) – компаративіст, германіст, доктор філологічних наук (1979), про-

Сумський державний педагогічний інститут
ім. А.С. Макаренка

Студент **Дмитро Наливайко** (1-й праворуч)

фесор (1998). 1987 працювала у відділі зарубіжної літератури ХХ ст. Ін-ту світової літератури ім. О.М. Горького АН СРСР, 1992–2008 очолювала кафедру порівняльної історії літератур історико-філологічного факультету Ін-ту філології та історії Російського державного гуманітарного ун-ту (рос. Російський державний гуманітарний ун-т / РГГУ, Москва). Фахівець з історії зарубіжної літератури, зокрема літератури Німеччини, Швейцарії, Австрії, дослідник проблем світового художнього розвитку в ХХ ст.

≈ 1953 рік. Суми.
Студент **Дмитро Наливайко** (3-й зліва)

Студент IV курсу **Дмитро Наливайко** (стоїть 2-й справа)

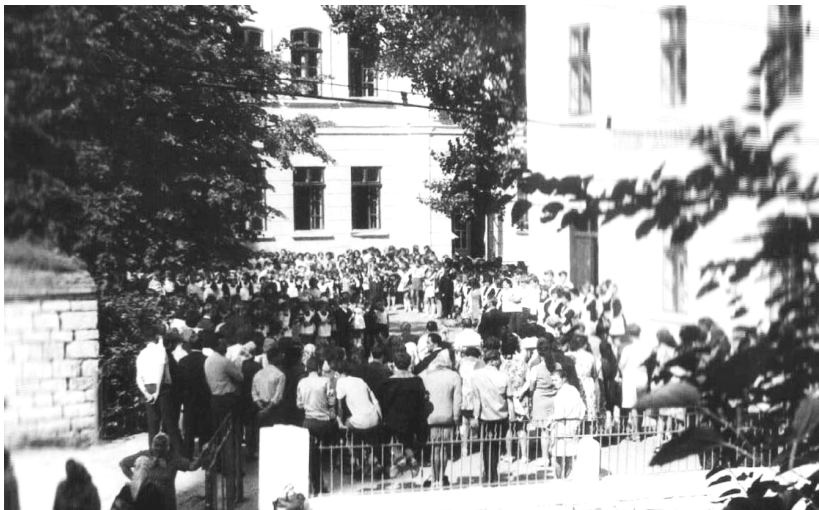
Доцент СДПІ ім. А.С. Макаренка
Микола Карпенко

Випускник СДПІ ім. А.С. Макаренка
Дмитро Наливайко

Перші згадки про школу у Скалі-Подільській сягають 1774 року, коли на основі виданого Австрійським урядом Указу про створення в Україні шкіл різного типу у Скалі при церкві святого Миколая починає діяти парафіяльна школа

*1953–1954 роки. Скала-Подільська.
У місцевій школі*

Вересень 1953 року. Скала-Подільська.

Дмитро Наливайко (праворуч)

із завучем місцевої школи

Петром Савичем Ласієм

та вчителем фізики

Петром Івановичем Цюпієм

Вересень 1953 року.

Дмитро Наливайко (перший справа)

з колегами-вчителями місцевої школи

Весна 1954 року. Скала-Подільська.
Дмитро Наливайко (ліворуч)
з колегами по місцевій школі

1954 рік. Скала-Подільська.
Класний керівник 10-Б класу **Дмитро Наливайко** (сидить
у центрі) зі своїми вихованцями

Жовтень 1954 року. Скала-Подільська.
Дмитро Наливайко (ліворуч)
з колегами-вчителями

КЛАСНИЙ ЖУРНАЛ

9 "б" класу
класний керівник Нашевський Дмитрій
Сергійович

ВКАЗІВКИ

до ведення класного журналу

1. Класний журнал є державним документом і ведення його обов'язкове для кожного теля.

2. Директор школи і завідувач навчальною частиною повинні систематично стежити правильним веденням класного журналу.

3. Вчитель повинен систематично перевіряти й оцінювати знання учнів, щоденно усувати матеріал, що його пройдено на уроці та задано додому, щоденно відмічати сурналі відвідування та спізнєння учнів на уроки.

4. Всі записи в класному журналі повинні вестися чітко, акуратно і тільки чорнилом.

5. Журнали рівнобіжних класів відмічаються літерами. Напр., „5-а клас“, 5 клас“ і т. д.

6. На першій сторінці класного журналу записується: для якого класу призначається знад, прізвище класного керівника даного класу, розклад уроків (розклад уроків II півріччя записується перед початком II півріччя), зміст класного журналу.

7. Перший розділ класного журналу „Облік відвідування“ призначено для обліку пусків занять і спізнєнь учнів на уроки.

Над вертикальними графами, що їх відведено для обліку відвідування, потрібно ставляти календарні дати навчальних днів. На кожний навчальний день відводиться а графа.

Тут відмічається число уроків, пропущених учнем за кожний навчальний день, і по-чаються причини пропусків, наприклад: $\frac{x}{6}, \frac{пп}{5}, \frac{n}{3}, \frac{с}{1}$ („x“ — хворість, „пп“ — поважні чини, „n“ — неповажні причини, „с“ — спізнився; в знаменнику ставиться число пропу-чених уроків і спізнєнь).

Якщо відразу не можна встановити причини відсутності учня, то ставиться лише кість пропущених уроків, а потім, після з'ясування причин, проставляється причина утності.

Присутнім учням, що не спізналися, жодних відміток про відвідування не робиться.

Підсумки пропущених уроків та запізнєнь проводити в кінці чверті.

8. В розділі „Облік успішності і відвідування з окремих предметів“ облік ведеться лівій сторінці журналу, а записи вивченого під час уроку і заданого додому ведуться правій сторінці цього ж розвороту журналу у спеціально відведених для кожного ку рядках.

Облік ведеться по кожному предмету окремо, в зв'язку з чим для кожного предмета або відвести необхідну на цілий рік кількість сторінок журналу, відповідно до числа ян за навчальним планом.

В графі „Місяць і число“ треба проставляти тільки те число і місяць, в які відбува-ся уроки.

Помітка про відвідування й оцінка (відмітки) успішності ставляється в одних і тих клітках.

Причина відсутності позначається тими буквами, що і в розділі обліку відвідування — хворість, „пп“ — поважні причини, „n“ — неповажні причини, „с“ — спізнєння).

Якщо учень, що спізнився, одержить на цьому уроці оцінку успішності, то її риклад, „5“) проставляють знаменником дробу, а чисельником — букву „с“ (спізнився),

иклад: $\frac{с}{5}$.

9. Оцінка усних відповідей та письмових робіт проставляється цифрами: 5, 4, 3, 2, 1.

10. За письмові роботи оцінки ставляється в графі того дня, коли проводилась мова робота в класі.

11. Опінки за навчальну чверть з кожного предмета проставляються в кінці чверті горінші „Облік успішності та відвідування“ після запису останнього урока.

12. Графи розділу „Відомості про учнів“ заповнює класний керівник на підставі металних даних про учнів і систематично протягом навчального року вносить й розділ відповідні записи в зв'язку з прибуттям або вибуттям учнів.

учнів з французької мови
(назва предмета)

учитель Намибієнко Д. С.

88

Леге по порядку	Місяць і число	СТИСЛИЙ ЗМІСТ МАТЕРІАЛУ		Помітки вчителя
		Що вивчалось на уроці	Що задано додому	
		III семестр		
17	14/1	Аналіз диктанту та емоційно-психологічний розбір мови в прозі	Чит. 284.	
18	21/1	Грамматичне заняття, прози і поезії	Чит. 292	
19	28/1	Грамматичне заняття з прози та поезії	Чит. 298	
20	4/II	Своє мово в прозі	Чит. 19	
21	25/II	Аналіз мови в поезії	Чит. 26	
22	4/II	Диктант.		
23	11/II	Використання мови в прозі		
24	19/II	Диктант.		
25	23/II	Аналіз диктанту		
		IV семестр		
26	1/IV	Оформлення, розвиток мови	§ 21-24 чит. 50	
27	8/IV	Своє мово в прозі	§ 25-27 чит. 56	
28	15/IV	Контрольний диктант		
29	22/IV	Своє мово в прозі та поезії	§ 32, 34, 35 чит. 73	
30	6/V	Контрольний диктант		
31	13/V	Аналіз диктанту		
		Повторення		

МІСЦО	СТИСЛИЙ ЗМІСТ МАТЕРІАЛУ		Помітки вчителя
	Що вивчалось на уроці	Що задано додому	
1	Розів мислередроду географіи Кладовісдієльні географіи Зразкиише Свѣті	§ 1 ст. 3-5 § 2 ст. 5-8	
2	Узнавєніи мѣстоу і мѣдофоне Кеміра і за кердов.	§ 3 ст. 8-11	
3	Кеміра і мѣдоу з мѣстоуи	§ 4 ст. 12-14	
4	Кеміра і мѣдоу з мѣстоуи і кердовіи мѣстоуи	§ 5 ст. 15-19	
5	Замітєніи мѣдоу з мѣстоуи Кеміра і мѣдоу.	§ 6 ст. 19-25	
6	Замітєніи мѣдоу з мѣстоуи Кеміра і мѣдоу.	§ 7 ст. 25-29	
7	Розовіи мѣдоу і мѣдоу Кеміра і мѣдоу.	§ 8 ст. 29-33	
8	Кеміра і мѣдоу з мѣстоуи	§ 9 ст. 33-37	
9	Кеміра і мѣдоу з мѣстоуи	§ 10 ст. 39-43	
10	Кеміра і мѣдоу з мѣстоуи і мѣдоу з мѣстоуи.	§ 11 ст. 43-48	
11	Кеміра і мѣдоу з мѣстоуи і мѣдоу з мѣстоуи.	§ 12-13 ст. 46-52	
12	Кеміра і мѣдоу з мѣстоуи і мѣдоу з мѣстоуи.	§ 14 ст. 53-58	
13	Кеміра і мѣдоу з мѣстоуи і мѣдоу з мѣстоуи.	§ 15 ст. 58-61	
14	Кеміра і мѣдоу з мѣстоуи і мѣдоу з мѣстоуи.	§ 16 ст. 61-65	
15	Кеміра і мѣдоу з мѣстоуи і мѣдоу з мѣстоуи.	§ 17 ст. 63-67	
16	Кеміра і мѣдоу з мѣстоуи і мѣдоу з мѣстоуи.	§ 18 ст. 67-71	
17	Кеміра і мѣдоу з мѣстоуи і мѣдоу з мѣстоуи.	§ 19 ст. 71-74	
18	Кеміра і мѣдоу з мѣстоуи і мѣдоу з мѣстоуи.	§ 20 ст. 74-82	
19	Кеміра і мѣдоу з мѣстоуи і мѣдоу з мѣстоуи.	§ 21 ст. 86-91	
20	Кеміра і мѣдоу з мѣстоуи і мѣдоу з мѣстоуи.	§ 22 ст. 91-98	
21	Кеміра і мѣдоу з мѣстоуи і мѣдоу з мѣстоуи.	§ 23 ст. 98-102	
22	Кеміра і мѣдоу з мѣстоуи і мѣдоу з мѣстоуи.	§ 24 ст. 103-105	
23	Кеміра і мѣдоу з мѣстоуи і мѣдоу з мѣстоуи.	§ 25 ст. 106-112	
24	Кеміра і мѣдоу з мѣстоуи і мѣдоу з мѣстоуи.	§ 26 ст. 112-118	

Наказ № 3	
директора Скала-Подільської вечірньої школи	робітничої молоді Цюпія П. Ів.
від 1 жовтня 1953 р.	
Про виконання рішень партії та уряду про роботу школи робітничої молоді. Наказую;	
§ 1	
В 8 вересня 1953 року розпочана школа роботи школи робітничої молоді. Виконую до цього розподілити між вчителів навчальні плани школи робітничої молоді, по предметах і в відповідній кількості годин;	
1.	Лесію П. С. — 4 1/2 год. математики і 1 год. астр. V кл.
2.	Штанько С. М. — 6 год. алгебри, геометр., фізики VI кл.
3.	Валію М. Т. — 1 1/2 год. німецької мови V кл.
4.	Григорій М. П. — 3 год. укр. мови і літер. VII кл. 2 год. природр. VI кл.
5.	Ворак О. П. — 4 год. укр. мови та літер. укр. IX і X кл.
6.	Варшавські В. С. — 6 год. рос. мови та літ. IX і X кл.
7.	Гринько Н. С. — 3 год. геометр. VII кл. 4 год. алгебри і геометр. IX кл.
8.	Скородь М. П. — 8 год. нім. мови VI-X кл.
9.	Зозуля П. Ів. — 4 год. рос. мови і літ. і 3 год. природр. VII, VIII кл.
10.	Колісників П. З. — 4 год. історії і конституції VI і VII кл.
11.	Навшаїко В. С. — 4 год. історії VIII і X кл.
12.	Могалому П. М. — 2 год. історії IX кл.
13.	Хавруш М. П. — 4 1/2 год. географії VI і IX кл.
14.	Мороз Ф. В. — 3 год. рос. мови і літер. VIII кл.
15.	Цюпія П. Ів. — 4 год. фізики VII-X кл.
16.	Штанько М. К. — 2 1/2 год. укр. мови і літ. VII кл.
17.	Краснослободська В. П. — 6 год. алгебри і геометр. VII, VIII кл.
18.	Ласій М. Ів. — 4 1/2 год. укр. мови і літ. VI кл.
19.	Лещенко М. С. — 6 год. рос. мови та літ. VI і VII кл.

Наказ № 3 директора Скала-Подільської вечірньої школи робітничої молоді П. І. Цюпія від 1 жовтня 1953 року

ПРОВОДИ ДМИТРА НАЛИВАЙКА НА НАВЧАННЯ В АСПРАНТУРУ
В ЛЕНІНГРАД (РФ).
Жовтень 1954 року

Дмитро Наливайко (другий справа), директор школи **Прокіп Максимович Мочалюк** (четвертий справа), завуч школи **Петро Ласій** (другий зліва), учитель німецької мови, за фахом музикант, який навчався у Віденській консерваторії та закінчив Варшавську консерваторію, **Микола Гаврилович Валій** (четвертий зліва)

Дмитро Наливайко (другий зліва) і **Прокіп Мочалюк** (праворуч) на вокзалі

Останні хвилини перед від'їздом **Дмитра Наливайка**
зі Скали-Подільської в аспірантуру
до Ленінграда

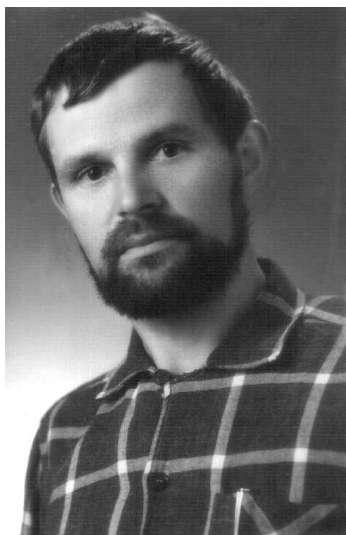

Ленінград / Санкт-Петербург.
Філологічний факультет Ленінградського державного
педагогічного інституту (тепер університету) ім. О.І. Герцена

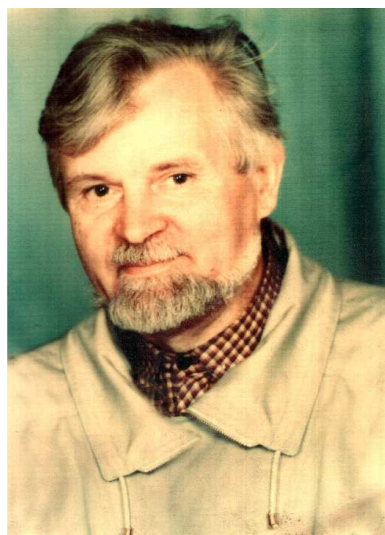
МИХАЙЛО П'ЯНИХ –
ленінградський друг Д. Наливайка

Кінець 1950-х – перша половина 1960-х років

1967 рік

Останнє фото **М. П'яних**

1954–1957 роки. Ленінград.
Аспіранти **Дмитро Наливайко** та **Михайло П'яних**

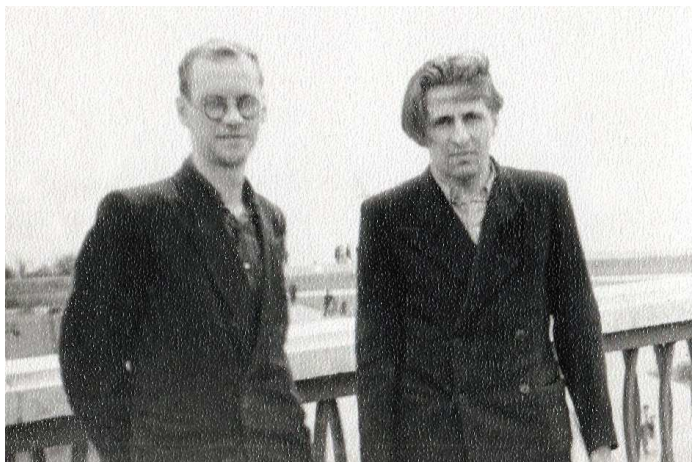
*Зима 1956 року. Ленінград. На фоні Казанського собору.
Дмитро Наливайко (у центрі), **Михайло П'яних** (праворуч)
з дружиною **Ларисою** (2-а справа)*

*Зима 1956 року. Ленінград. На фоні Будинку книги.
Дмитро Наливайко (2-й зліва), **Лариса П'яних** (у центрі)
та **Михайло П'яних** (праворуч)*

1956 рік. Ленінград.
Виходець з Вінницької обл. України **Іван Сидоренко**
з дочкою **Ларисою (Лесею)**, зятем **Михайлом**
і своїм молодшим другом **Дмитром Наливайком**

Аспірантські роки. Ленінград.
Друзі-аспіранти **Дмитро Наливайко** (праворуч)
та **Володимир Альфонсов**

1955–1956 роки. ЦПКВ ім. С.М. Кірова.
Дмитро Наливайко (праворуч)
та **Володимир Альфонсов** (ліворуч)

Аспірантські роки. Ленінград.
Дмитро Наливайко (ліворуч), **Володимир Альфонсов** (2-й зліва), **Лариса П'яних** (2-а справа)
та **Міна Тахо-Годі**⁴⁴ (праворуч)

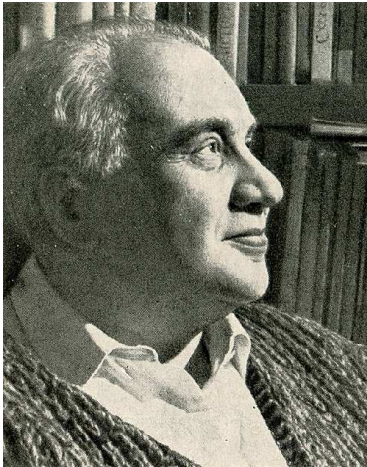

Володимир Альфонсов
в останні роки життя

⁴⁴ **Тахо-Годі Мумінат Алібеківна** (1931–2021) – літературознавець, фахівець з французької літератури, сестра дружини філософа О. Лосєва та знаного фахівця у сфері класичної філології Ази Алібеківни Тахо-Годі (нар. 1922), яка 1948–1949 викладала на відділенні класичної філології Київського державного ун-ту, а 1962–1996 очолювала кафедру класичної філології Московського державного ун-ту імені М.В. Ломоносова. Мумінат Тахо-Годі закінчила аспірантуру АДП імені О.І. Герцена, захистивши 1958 кандидатську дисертацію про повість Ромена Роллана «Кола Брюньон» під керівництвом проф. Олексія Григор'єва. У 1960-ті співпрацювала з Юхимом Еткіндом, взявши участь у виданому ним збірнику «Письменники Франції» (рос. «Писатели Франции», 1964). 1977 в МДУ імені М.В. Ломоносова захистила докторську дисертацію про поетику роману Ромена Роллана «Жан-Крістоф».

Диригує **Євген Мравінський**

Наум Берковський

Віктор Жирмунський

Олексій Григор'єв –
науковий керівник кандидатської дисертації
Д. Наливайка

Офіційні опоненти кандидатської дисертації
Д. Наливайка:

Борис Реїзов

Ірина Ковальова

Министерство Просвещения РСФСР
Ленинградский Государственный Педагогический Институт
имени А.И. Герцена
Кафедра зарубежной литературы

Д. С. НАЛИВАЙКО

ФРАНЦУЗСКАЯ РЕВОЛЮЦИЯ 1789-1794 гг.

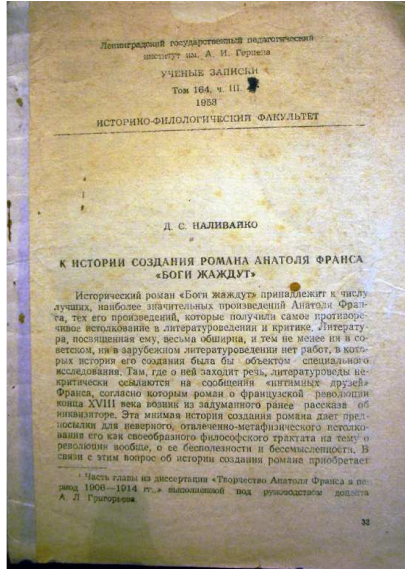
В ТВОРЧЕСТВЕ АНАТОЛЯ ФРАНСА

Д и с с е р т а ц и я
на соискание ученой степени
кандидата филологических наук

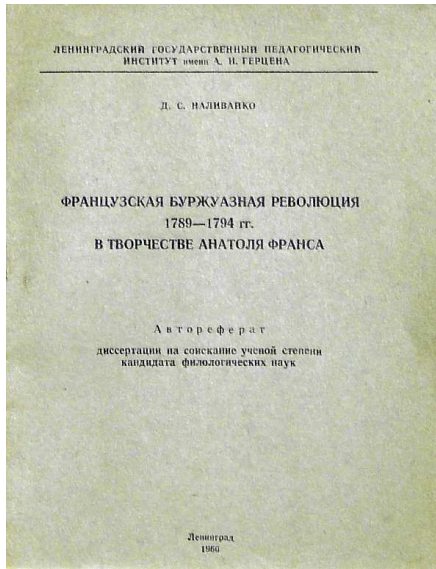
Научный руководитель —
кандидат филологических наук,
доцент А. Л. Григорьев

Ленинград
1957

Титульна сторінка кандидатської дисертації
Д. Наливайка

Перша публікація Д. Наливайка

Автореферат кандидатської дисертації
Д. Наливайка

Борис Шнайдер

Бібліотека імені академіка М.О. Лавровського –
головна книгозбірня Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя⁴⁵.

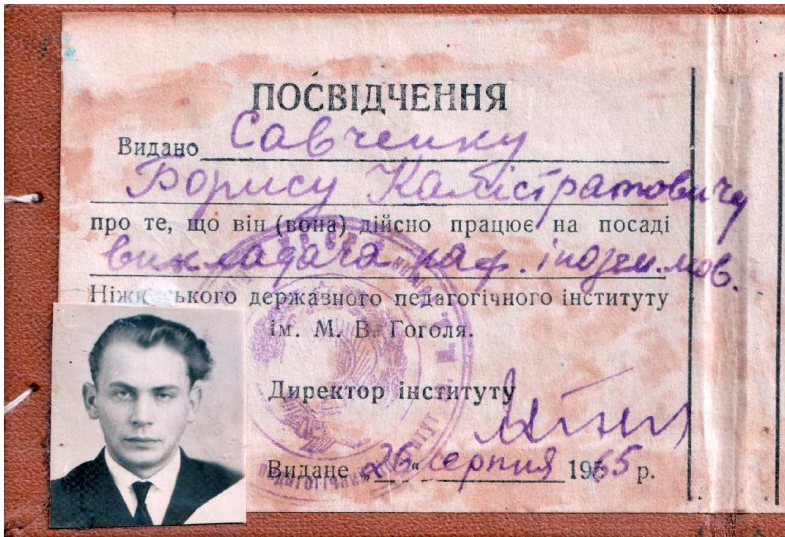
⁴⁵ Одна з найстаріших бібліотек вищих навчальних закладів України. Заснована 1820 графом Олександром Григоровичем Кушелевим-Безбородьком (1800–1855) як фундаментальна (професорська) бібліотека Гімназії вищих наук князя Олександра Андрійовича Безбородька (1747–1799).

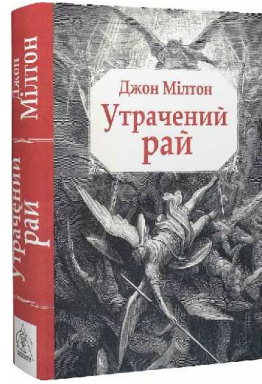
Григорій Аврахов

Початок 2000-х років. Київ.
Григорій Аврахов
і **Дмитро Наливайко**

Посвідчення викладача НДПІ ім. М.В. Гоголя
Бориса Савченка

Олександр Жомнір –

автор першого україномовного перекладу християнської епопеї
англійського поета XVII ст. Джона Мілтона / John Milton
«Утрачений рай» / «Paradise Lost»
(Київ: Вид-во Жупанського, 2019. 360 с.)

Іван Шпаковський

Пінхас Самородницький

Леся Коцюба

*Друга половина 1960-х років.
Ніжин.*

Леся Коцюба і Дмитро Наливайко

Керівник літературної студії НДПІ імені М.В. Гоголя

Дмитро Наливайко

Доц. **Д. Наливайко** (у центрі) та доц. **О. Жомнір** (другий справа)
з учасниками літературної студії Ніжинського педінституту

Євген Гуцало

ЗРАЗКИ РАННЬОЇ ПОЕТИЧНОЇ ТВОРЧОСТІ⁴⁶, ДО ЯКИХ
Є. ГУЦАЛО З ЧАСОМ СТАВИВСЯ З ІРОНІЄЮ:

* * *

Неомріяний, нерозгаданий,
Вийшов, став на площинах днів.
Мої очі плодами падали
І зростали у тишині.

З публікацій у газеті «Радянський Ніжин» 1956–1959 років:

* * *

Я на тебе чекаю роками.
Виглядаю з вечірньої мли.
Хоч вітри і розлуки між нами
Рубежами крутими лягли.

Одцвітає у небі зірниця,
Осипа голубі пелюстки,
А мені ще не раз буде снитися
Тиха ніжність твоєї руки.

Білокрилі ромашки на луках,
Як колись, знов весною цвіли,
Хоч між нами вітри і розлуки
Рубежами крутими лягли.

Колоски

Ти не слабкий, не легкодухий.
Сходивши в полі всі стежки,
Впади на землю і послухай,
Як дзвонять справжні колоски.
А потім встань і подивися:
Яке життя кипить кругом!..
І сам твори, шукай, борися,
Дзвени достиглим колоском!

⁴⁶ Цит. за: Самойленко Г.В. Перші кроки і злет поетичної творчості Євгена Гуцала. *Література та культура Полісся*. Ніжин, 2000. Вип. 14. С. 106, 109.

ЕТЮД

На березі моря

Влітку група студентів нашого Інституту працювала в отроку з когоспів на Чорноморському узбережжі.

Десь море як завжди тільки в кіло і на картоні. Та виявилось, що воно не таке, хоч ми його собі уявляли. І було воно не зорієм, а синім-синім, ніби вода притупить... Для тих, хто тут народився, хто живе біля моря, було дивно, просто невідомо так само навколишнього пейзажу. А в нас тільки повітря не просікся на дикі шов акацій краще і янтарнішине смачити про цілого везетя, живого і морутиного!

Урожай в когоспі працював багатий. На тижням південним сонцем цілі дні поралася ми на току біля зерна. Поважовали в юрчани.

Одного разу синівні сиділи як ніколи богица, і молоді жінка розповідали про свою роботу, як вона, дівчона, минулого року заробила на трудові дванадцять тонн пшениці.

Якось однієї неділі ми працювали до обіду, а потім голова когоспу сказав, щоб відпочивали. Тоді ми пішли на море.

З легким шуркотом наповзав хвіст на берег, знехота і дивно відпочувалися назад. Нинішню прожарку гостропроді чинки. Ми чулися серед ласкових хвиль, лежали на гарячому піску.

В морі з'явився корабель. Він наблизився до нас, потім зупинився, і від нього віддалося два шлюпки. Ми стежили, як рівномірно піднімалася й опускалася весла. Шлюпки пристали біля мору, недалеко від нас.

На березі зійшли чоловіки й жінки — з зонтиками від сонця, з фотоапаратами, з сумочками.

— Туристи прийшли, англіди. — сказав нам знайомий синеокий рибак.

Ми з товаришем знали англійську мову і вирішили преднатися до групи туристів, щоб роздивитися на них та поговорити.

Іноземці зацікавила розрита недавно за селом сніфська могила. Вони оглядали її, фотографували з різних положень, клали собі в сумочки на пам'ять камінці. Потім їх увагу привернула високий насин.

— Це теж сніфська могила? — запитали вони через перекладача.

Ми поясняли, що тут у 1905 році багатий поміщик

Броніславський та своїми працівниками розстріляв групу селян-бідняків, які спалили його маєток.

— О, ні, ж воно не іншати тут? — сказав мострий від поту англієць, припривачившись злиттвом від сонця. — Броніславський зробив дуже правдивий фільм захвата своєї власності.

Ми не стали йому заперечувати.

Що можна туристи теж фотографували.

— А отут, — показала туристан на великий маяк, — лежить сам лав Броніславський. Пото в синадцятому році вбили наші люди.

Нам не ніхто не фотографували.

Потім іноземці ходили селом. Отримували когоспні будівлі в електрифікації. На широкій площі перед двохметровою шилою вони ралгом ухищалися.

На високому підставі стояла гранітна фігура жінки з дитиною. На радісному обличчі матері золотом горіло проміння, а вона, все подивившись до сонця, відійшла згору своєю дитиною.

Запитання так і посипалися:

— Радісна статуя?

— Ні.

— Радісна богиня?

— У радіських людей немає богів.

В очах туристів здивованія. Вони уважно оглядали чудову статую. Ми поясняли, що це за шлюпкою розігнано пам'ятник місцевій когоспниці Парасці Коваленку, матері шістнадцяти дітей.

— Вона була членом Верховної Ради?

— Ні, вона працювала в нашому когоспі синаркою.

— А як її діти? Не умерли?

— Діти працюють, вчать-ся...

Туристи від'їхали в шлюпках на корабель. Продавав синак, і корабель відплив.

А ми знову купались в морі. Лігали на хвіст, і вони ласково огортали наш тіла, обережно поводували, наче немовляти.

Світло сонця, кружляли чайки.

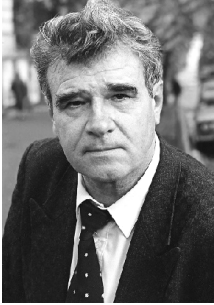
Далеко в морі розтанула плама корабля.

Хвилі набігали і розбивалися об берег нашої рідної землі.

Євген ГУЦАЛО,
СТУДЕНТ.

м. Ніжин.

Фрагмент 3-ї сторінки з «Літературної газети» за 10 грудня 1957 р., де надрукований етюд ніжинського студента Є. Гуцала «На березі моря»

Володимир Мордань

Леонід Горlach

ЗУСТРІЧ З ОЛЕСЕМ ГОНЧАРОМ У НІЖИНІ 18 БЕРЕЗНЯ 1970 РОКУ

Зліва направо: **Георгій Неділько**, **Олександр Крицевий** (доц. кафедри рос. і зарубіж. л-ри), **Олесь Гончар**, **Олександр Білан** (доц. кафедри укр. л-ри), **Леся Коцюба**, **Павло Сердюк** (доц. кафедри укр. л-ри, керівник літстудії після Дмитра Наливайка)

12 грудня 1968 року. Ніжинський педінститут.
Зустріч студентів з київськими літераторами.
У президії (зліва направо): **Анатолій Шевченко**, **Євген Гуцало**,
Іван Драч, **Григорій Тютюнник**, **Микола Вінграновський**

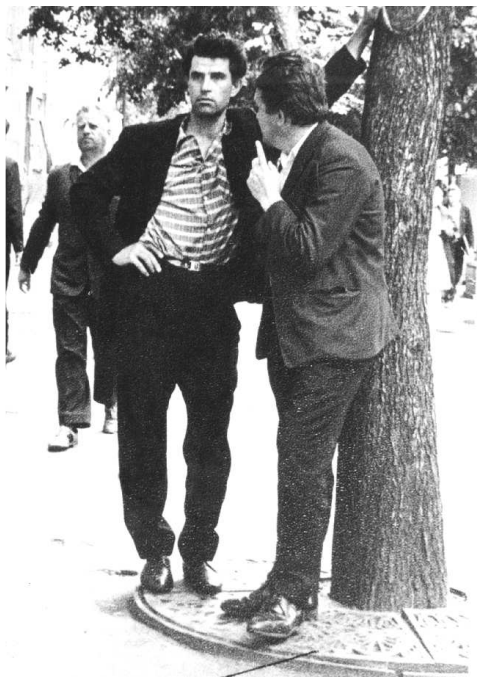

1963 рік. Київ.
Редакція журналу
«Зміна» (з 1965 «Ранок»)
Анатолій Шевченко

1989 рік. Київ.
Установчий з'їзд Народного Руху
України за перебудову.
Анатолій Шевченко (ліворуч)
та **Іван Драч** (праворуч)
(Фото С. Чернія)⁴⁷

⁴⁷ Усі представлені на с. 140–141 світлини з домашнього архіву А. Шевченка, люб'язно надані мені для публічного використання сином критика Олегом Шевченком.

1966 рік. Київ.

Григор Тютюнник і Анатолій Шевченко

Квітень 1973 року.

Григор Тютюнник і Борис Олійник.

(Фото В. Білоуса)

11–13 березня 1963 року. Харків.
12-та наукова Шевченківська конференція.
Виступає **Д. Наливайко**

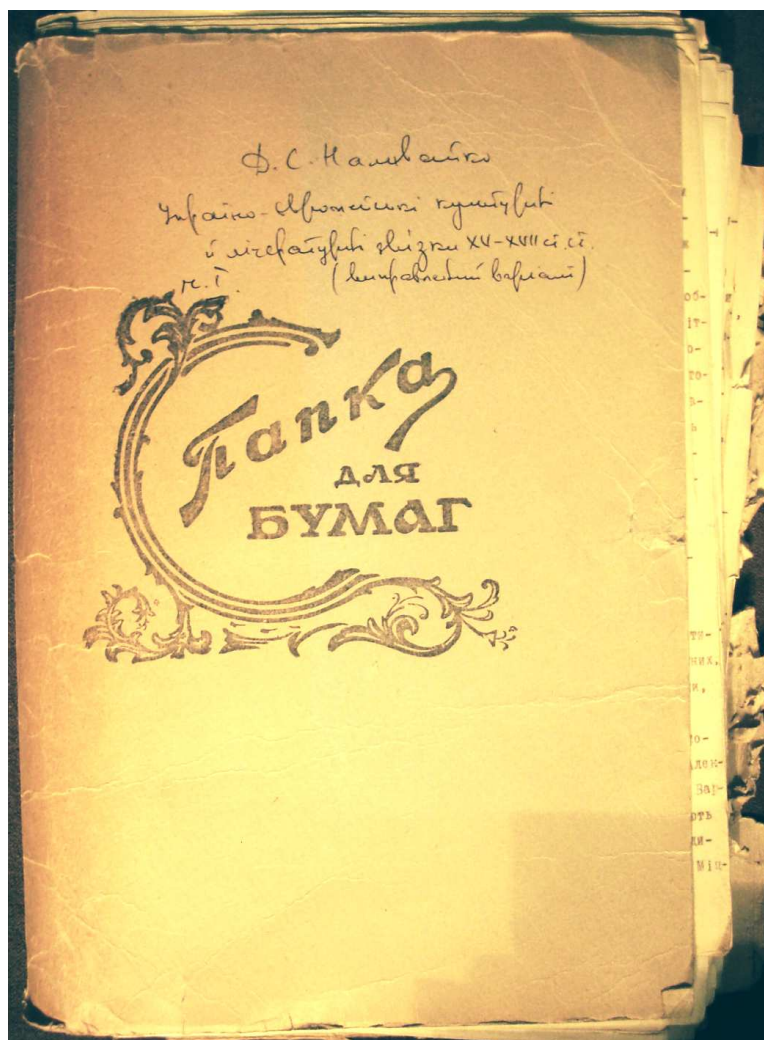
Ілля Борщак

Федір Шевченко

Дмитро Затонський

З архіву Д. Наливайка.
Папка з машинописом підготовленої
для видавництва «Наукова думка» книги
«Українсько-західноєвропейські зв'язки XV-XVII ст.»

П. УКРАЇНА І ЄВРОПЕЙСЬКЕ ВІДРОДЖЕННЯ

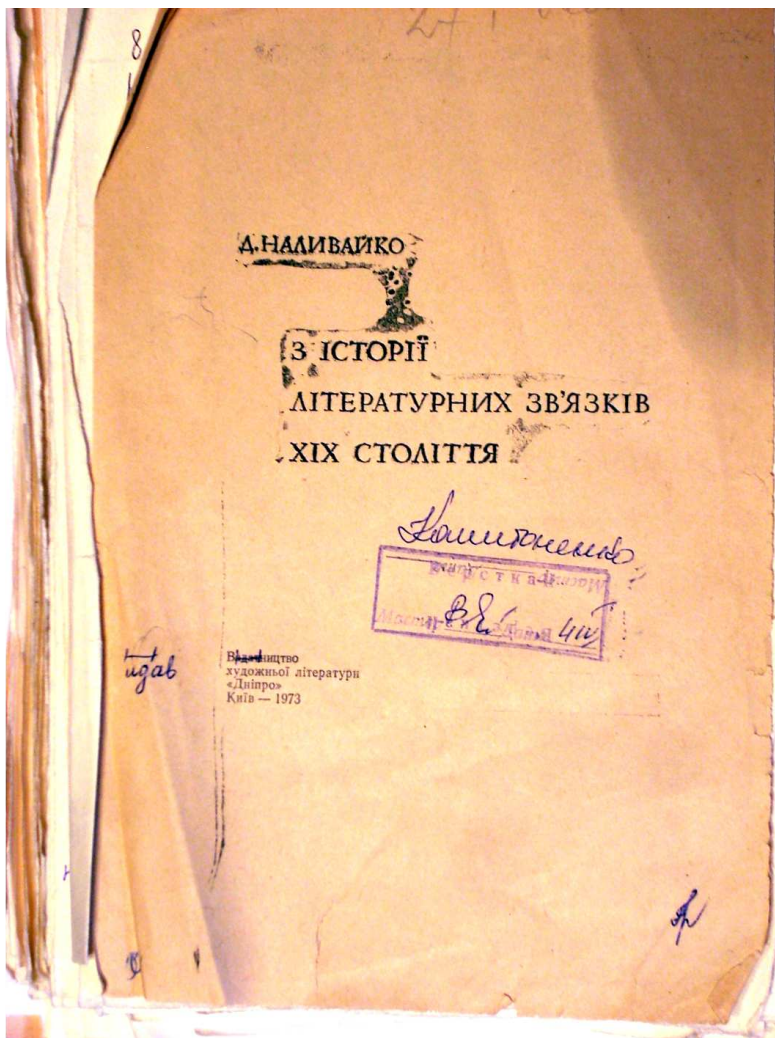
Доба Відродження належить до тих великих явищ в історії світової культури й літератури, інтерес до яких у наш час не згасає, а, навпаки, все більше посилюється. Принципово важливі зрушення у вивченні цього руху радянською й зарубіжною наукою сталися за останні десятиліття. Стосуються вони як сутності Відродження, тобто ренесансного світогляду й художнього методу, так і його хронологічних і особливо географічних рамок.

Нагадаймо, що вітчизняна і це більше західна наука минулого віку тлумачили Відродження як рух майже винятково західно-європейський, який згасав десь на кордонах із західними й південними слов'янами. Що ж до Відродження у східних слов'ян, то навіть порушення цієї проблеми вважалося неможливим, так, відомий російський учений О.М.Піпін заявляв, що "для давньої Русі лишилися чужі ті рухи в сфері віри й думки, які хвилювали Захід ще з половини середніх віків і наслідком яких було Відродження"¹. Правда, той же Піпін робив певний виняток для української літератури ХУІ-ХУІІ ст. і в своїй "Історії слов'янських літератур" зазначав, що нею були сприйняті й самобутньо використані окремі елементи Відродження й Реформації, як наслідок того, що Україна входила тоді до складу Речі Посполитої й тісніше стикалася з європейською ренесансною культурою². Аналогічні думки висловлював також М.П.Драгоманов, зокрема в працях про українську літературу, писаних західними мовами і призначених для

¹ А.Н.Піпін, История русской литературы, т.П, СПб, 1898, стор.72.

² А.Н.Піпін и В.Д.Спасович, История славянских литератур, изд.2, СПб, 1879, т.1, стор. 337 і далі.

Сторінка машинопису ненадрукованої книги Д. Наливайка
«Українсько-західноєвропейські зв'язки XV–XVII ст.»

З архіву Д. Наливайка.
Верстка підготовленої для видавництва «Дніпро»
ненадрукованої книги Д. Наливайка
«З історії літературних зв'язків XIX століття»

841
H23

29/245
51/42

Радзівському

вс. Водура

літературних

У нашом літературознавстві все ширше роз-
гортається вивчення інтернаціональних зв'язків
української літератури. Природно, що найбільше
уваги приділяється українсько-російському літе-
ратурному спілкуванню. Це відіграло особливо
велику і плідотворну роль у розвитку українського
письменства. Разом з тим вивчаються зв'язки укра-
їнської літератури з слов'янськими та іншими
літературами Європи. В цій книзі висвітлюються
такі питання, як українська тематика в творчості
західноєвропейських письменників XIX ст. і поши-
рення українського фольклору, української класи-
чної літератури в Німеччині, Франції, Англії та
інших європейських країнах.

Книга призначається для фахівців-літературів,
студентів і всіх, хто цікавиться українською та
європейськими літературами.

ГОЛОВНЕ ПІДПРИЄМСТВО «ПОЛІГРАФКНИГИ»

1-2-3
104-73M

© Видавництво „Дніпро”, 1973

Верстка підготовленої для видавництва «Дніпро»
ненадрукованої книги Д. Наливайка
«З історії літературних зв'язків XIX століття»

Анатолій Янченко

Микола Балашов

Ірина Неупокоева

Петро Хропко

А
211

УРСР | ВССР
КОМІТЕТ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ | КОМІТЕТ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ
при РАДІ МІНІСТРІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР | при СОВЕТЕ МИНИСТРОВ УКРАИНСКОЙ ССР

7. февраля 1978 г. № 56 г. Киев.

Харченко
~~секретно~~
24/02-3705 по 08.10р
СКС.П.

ЦЕНТРАЛЬНИЙ КОМІТЕТ КОМУНІСТИЧЕСКОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ

ИНФОРМАЦИОННОЕ СООБЩЕНИЕ

В Киевском педагогическом институте им. Горького с 1971 года работает доцентом кафедры зарубежной литературы НАЛИВАЙКО Дмитрий Сергеевич, 1928 года рождения, уроженец села Поноринцы Коропского района Черниговской области, украинец, беспартийный, кандидат филологических наук, житель гор.Киева.

По оперативным данным в период работы НАЛИВАЙКО с 1957 по 1971 год преподавателем Нежинского пединститута он допускал националистические суждения, на идейной основе контактировал с единомышленниками АВРАХОВЫМ и БРОВКО, совместно с которыми занимался националистической обработкой молодежи.

Так, в 1966 году НАЛИВАЙКО являлся участником т.н. "конференции" по обсуждению книги разрабатываемого нами украинского националиста Антоненко-Давидовича "За ширмой", на которой автор выступил с националистическими заявлениями о необходимости борьбы за "чистоту украинского языка", против якобы проводимой русификации на Украине и т.п.

В 1968 году по договоренности с АВРАХОВЫМ НАЛИВАЙКО организовал встречу студентов и преподавателей Нежинского пединститута с разделявшими в то время националистические настроения киевскими литераторами Винграновским, Гуцало, Драчем, Тютюнником, критиком Шевченко, в ходе которой отдельные из них в своих выступлениях

ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ
Загальний відділ. II сектор
Вх. № 39/126 - 3 арк.
7 - 11 1978 р.
Підпис повернення

акк. 373-1977 г.

допускали идейно незрелые и националистические суждения, однако организаторы этой встречи не реагировали и мер по пресечению не принимали.

При попустительстве НАЛИВАЙКО на заседаниях руководимой им литературной студии Нежинского пединститута допускались выступления отдельных членов с идейно незрелыми произведениями, которым не давалась принципиальная оценка.

С учетом полученных данных с НАЛИВАЙКО проводилась работа по его идейному разубеждению, склонению к объективной оценке допущенных им ранее идейных срывов и националистических суждений, однако он вел себя не искренне, ответственность за организацию встреч с националистически настроенными писателями в Нежинском пединституте пытался переложить на других лиц. От предложения выступить в прес-се с разоблачением сущности украинского буржуазного национализма категорически отказался.

Об антиобщественном поведении НАЛИВАЙКО 20 ноября 1976 года в Нежинской районной газете "Под знаменем Ленина" была опубликована статья "Под маской добропорядчности".

По месту работы в Киевском пединституте НАЛИВАЙКО как специалист характеризуется положительно, однако пассивен в общественной жизни, от воспитательной работы со студентами уклоняется, мотивируя это занятостью научной деятельностью.

В настоящее время НАЛИВАЙКО подготовил к защите докторскую диссертацию на тему: "Украинско-европейские литературные связи 15-17 веков" /в контексте культурных связей Западной Европы и восточных славян/.

Указанная работа была добыта оперативным путем и специалистом в этой области /нашим источником/ оценена в целом как заслуживающая научного внимания, однако содержащая положения, сходные с концепциями украинского буржуазного национализма, в частности Грушевского, в которых автор противопоставляет украинскую культуру русской, по ряду фактов из прошлого Украины допускает антиисторические толкования.

Не имея выписки из протокола заседания Ученого Совета института об утверждении темы диссертации и не получив рецензии в Институте литературы АН УССР, НАЛИВАЙКО в мае 1977 г. направил свою ра-

3.-

213

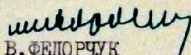
Осту в Москву в отдел зарубежных литератур Института мировой литературы им. Горького АН СССР и при содействии члена-корреспондента АН УССР Затонского Д.Б. добился положительных отзывов и рекомендаций к защите.

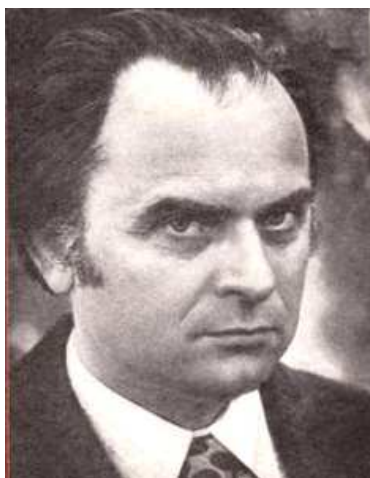
Принятыми мерами через возможности КГБ при СМ СССР защита диссертации в названном институте отклонена, как несоответствующая по своей тематике их научному профилю.

В связи с этим НАЛИВАЙКО может предпринять меры к осуществлению своего замысла в г.Киеве.

В случае защиты НАЛИВАЙКО диссертации это будет способствовать росту его авторитета среди националистически настроенных лиц, а ее публикация / в виде монографии / может быть использована для протаскивания антиисторических концепций во враждебной СССР пропаганде.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ КОМИТЕТА ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
ПРИ СОВЕТЕ МИНИСТРОВ УКРАИНСКОЙ ССР

В. ФЕДОРЧУК

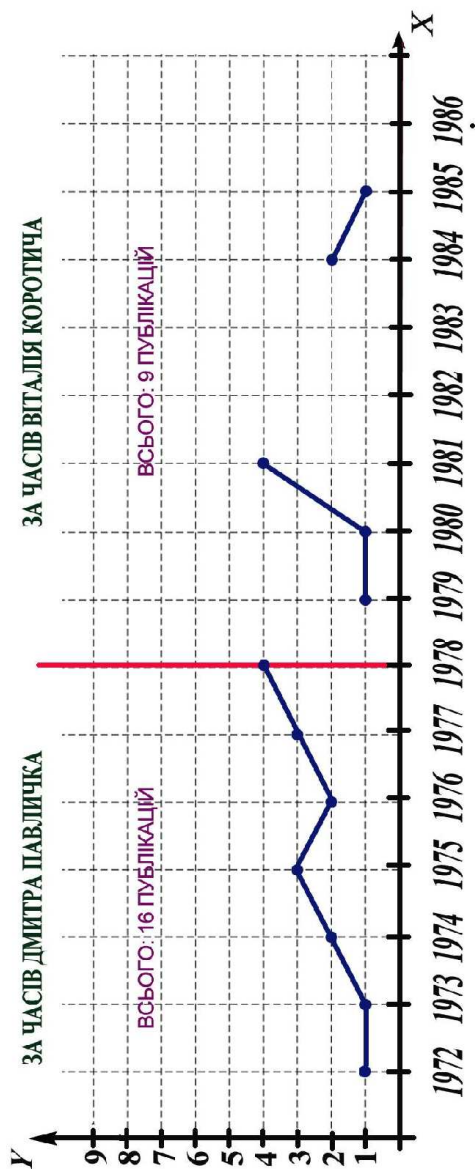

Дмитро Павличко

Один із номерів журналу «Всесвіт»
періоду, коли редакцію
очолював Д. Павличко

ДИНАМІКА ПУБЛІКАЦІЙ ДМИТРА ПАВЛИЧКА В ЖУРНАЛІ «ВСЕСВІТ» З 1971 ДО 1986 РОКУ

X - роки ; Y - кількість публікацій

Михайло Москаленко

Віктор Кордун

Петро Волинський

КЛІВСЬКИЙ ГОСУДАРСТВЕННИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені Т.Г.ШЕВЧЕНКО

На правах рукописи

НАЛИВАЙКО ДМИТРИЙ СЕРГЕЕВИЧ

ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ РЕАЛИЗМА
В ЕВРОПЕЙСКИХ ЛИТЕРАТУРАХ

Специальность 10.01.05 - Литература стран Западной
Европы, Америки и Австралии.

ДИССЕРТАЦИЯ
на соискание ученой степени
доктора филологических наук

Киев - 1987

Титульна сторінка захищеної Д. Наливайком
у Москві докторської дисертації

1-й навчальний корпус гуманітарних факультетів
Московського державного університету
імені М.В. Ломоносова (РФ), де Д.С. Наливайко
захистив докторську дисертацію

МОСКОВСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
ИМ. М. В. ЛОМОНОСОВА

На правах рукописи

НАЛИВАЙКО ДМИТРИЙ СЕРГЕЕВИЧ

ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ РЕАЛИЗМА
В ЕВРОПЕЙСКИХ ЛИТЕРАТУРАХ

Специальность 10.01.05 — Литература стран Западной
Европы, Америки и Австралии

Автореферат
диссертации на соискание ученой степени
доктора филологических наук

1/6

Сербин 87

МОСКВА — 1987

ОФІЦІЙНІ ОПОНЕНТИ ДОКТОРСЬКОЇ ДИСЕРТАЦІЇ
Д. НАЛИВАЙКА:

Олександр Анікст

Іван Волков

Ніна Павлова

*Кінець 1980-х років. Конференція в Чернівцях.
У президії (зліва направо): **Захар Плавскін** (РФ),
Дмитро Затонський.
З доповіддю виступає **Дмитро Наливайко***

*Кінець 1980-х років. Конференція в Чернівцях.
Зліва направо: **Дмитро Наливайко** (ліворуч),
Марк Гольберг (у центрі)*

УКРАЇНСТВО

Дмитро Наливайко. Виріс я у Понорниці¹. Це був районний центр. Понорницю називали містечком. Населення (за передвоєнним переписом) – 9-ть тисяч жителів.

Наша сім'я була селянською. Мій батько² в молодості працював у Києві. Потім повернувся. Батько був заядлиим мисливцем. Я любив восени, коли вже сніги випадали, ходити з ним на полювання в поля, у ліс. У цьому середовищі я зростав.

У нашій родині були люди, які стали інтелігентами. По батьківській лінії був дід Андрій, який серйозно займався агрономією. Уже після війни³ він переїхав працювати у Львів і у Львівській сільгоспакадемії⁴ у нього була вже своя школа. Дядько Лука⁵ був відомим геологом. Я раз зустрічав його прізвисьце як серйозного вченого десь з кінця 1920-х – початку 1930-х років. Він загинув під час війни.

¹ **Понорниця** – адміністративний центр Понорницької ОТГ Новгород-Сіверського (у 1965–2020 Коропського) р-ну Чернігівської обл. України. Розташована на пагорбках обох берегів невеличкої річки Багачки. Перша згадка про Понорницю як поселення відноситься до 1618 р. В період Національно-визвольної війни українського народу 1648–1657 рр. село Понорниця стає адміністративним центром Понорницької козацької сотні (вперше ця сотня зафіксована в документах 1654 р. у складі Ніжинського козацького полку).

² Батько Д. Наливайка – **Сергій Євстратович Наливайко**.

³ Тут і далі йдеться про німецько-радянську війну 1941–1945 рр.

⁴ Йдеться про двоюрідного дідуся Д. Наливайка **Андрія Юрійовича Наливайка**, доцента Львівського сільськогосподарського ін-ту (нині Львівський національний університет природокористування), створеного за рішенням Ради Міністрів СРСР і наказом міністра вищої освіти СРСР від 30 вересня 1946 року.

⁵ Йдеться про **Луку Євстратовича Наливайка**.

Якось так вийшло, що з нашої родини були мобілізовані 5-ть чоловіків і ніхто не повернувся: батько мій загинув, два двоюрідні брати... Батько мій загинув ще десь восени 1942 року на Калінінському фронті⁶. І я лишився у всій сім'ї найстаршим. Було дуже складно і дуже важко виживати.

Я з самого дитинства дуже любив читати. Звичайно, в нашій сім'ї був том «Кобзаря». Твори, які на мене справили найбільше враження (я навчався десь у 4-му класі), – це Гоголь. Моєму двоюрідному брату Михайлу (він закінчив 10 клас у 1940-му році, його відразу ж мобілізували і він у 1942 році загинув десь у Ленінграді) як відміннику подарували книгу Гоголя. І я знайшов її у дядька, захотів почитати, і Гоголь мене захопив незвичайно. Ясна річ, це «Вечори на хуторі...» і «Миргород»⁷. А найбільше мене вразила повість «Тарас Бульба». До речі, це було видання творів Гоголя в українських перекладах за редакцією Івана Сенченка⁸. І я напам'ять знав заключний розділ «Тараса

⁶ **Калінінський фронт** – оперативно-стратегічне об'єднання у збройних силах СРСР часів німецько-радянської війни 1941–1945 рр., яке 1941–1943 діяло в Центральній Росії та Білорусі.

⁷ **Гоголь Микола Васильович** (1809–1852) – український російськомовний письменник, що творчо реалізувався в умовах одновекторного, імперськи центрованого мультикультурного простору царської Росії, де він, неминуче репрезентуючи ментальну мисленнєву і духовну українськість, впливав своєю творчістю на художнє мислення провідних російських письменників, формуючи традицію класичної російської літератури. «**Вечори на хуторі біля Диканьки**» (1831–1832) – збірка повістей у двох частинах, з якої почалася слава Гоголя-письменника. Складається з 8-ми повістей: «Сорочинський ярмарок», «Вечір проти Івана Купала», «Майська ніч, або Утоплена», «Втрачена грамота», «Ніч перед Різдом», «Страшна помста», «Іван Федорович Шпонька та його тітонька», «Зачароване місце», «**Миргород**» (1835) – збірка з 4-х повістей М. Гоголя («Старосвітські поміщики», «Тарас Бульба», «Вій», «Повість про те, як посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем»), що продовжує збірку «Вечорів на хуторі біля Диканьки». На відміну від «Вечорів...», де розповіді нібито зібрав і видав «пасічник Рудий Панько», у «Миргороді» немає єдиного «видавця», який би закінчив цикл повістей.

⁸ **Сенченко Іван Юхимович** (1901–1975) – письменник, перекладач та журналіст. Належав до спілки селянських письменників «Плут» (1922–

Бульби». Пам'ятаю, я вилізав на ясен (у нас над хатою був старий високий ясен) і декламував: «Один молодий полковник, жива, гаряча кров, рідний брат прекрасної полячки, що зачарувала бідного Андрія, не подумав довго й кинувся з усієї сили з конем за козаками...»⁹ і т.д. і т.д. І сусіди сміялися, що така зозуля на ясені.

Пам'ятаю інше враження. Це було якраз на масляну¹⁰. Батьки пішли святкувати до сусідів, а я простудився і лишився вдома і читав «Страшну помсту». А це було якраз тоді, коли в моїх руках опинився цей великий том Гоголя. Мене охопив містичний жах, я до цього часу особливо пам'ятаю, як мерці встають з могил¹¹. Взагалі Гоголь і на

1926), спілки українських пролетарських письменників «Гарт» (1923–1925), літературного об'єднання ВАПЛІТЕ (Вільна академія пролетарської літератури, 1926–1928). Українською І. Сенченко переклав повісті М. Гоголя «Вечір проти Івана Купала» та «Страшна помста». На період 1940–1941 рр., про який розповідає Д. Наливайко, відоме одне україномовне видання Гоголевих вибраних творів, куди увійшли твори зі збірок «Вечори на хуторі біля Диканьки» та «Миргород», – це: Гоголь М. Вибрані твори. Київ; Харків: Держлітвидав, 1935. Про яке, власне, видання вибраних творів М. Гоголя у перекладах українською за редакцією саме І. Сенченка говорить Д. Наливайко, з'ясувати не вдалося.

⁹ Див.: Гоголь М. Тарас Бульба / пер. А. Хуторяна. *Гоголь М. Збір. творів: у 7 т.* Т. 2: Миргород. Київ: Наук., думка, 2008. С. 126.

¹⁰ **Масляна** – традиційне східнослов'янське, зокрема й українське свято, що відзначається упродовж тижня перед Великим постом. Архаїчне свято закінчення зими і початку весни відоме майже всім європейським народам, хоча і з різними назвами. Християнська церква прив'язала його до тижня напередодні Великого посту. Саме тому свято не має чітко встановленої дати в календарі, а залежить від дати Великодня, яка, як відомо, є змінною.

¹¹ Див.: «Тихо світить на весь світ. То місяць вийшов з-за гори. Мов дамаським коштовним і білим, як сніг, серпанком укрив він гористий берег Дніпра, і тінь відступила ще далі в гушавину сосен.

Серединою Дніпра плив дуб. Сидять спереду два хлопці; чорні козацькі шапки набакир, і під веслами, ніби від кресала вогонь, летять бризки на всі боки.

<...>

Дуб повернув і став держатися лісистого берега. На березі виднілося кладовище. Ветхі хрести стовпилися в купу. І калина не росте між ними, і трава не зеленіє, тільки місяць гріє їх з небесної височини.

<...>

сьогодні залишається найближчим, найдорожчим мені письменником.

З моменту, як тільки прорізалася свідомість, я відчував себе українцем. Це було в нашій сім'ї й у всіх наших близьких родичів, особливо по батьківській лінії. У нас усі були українці.

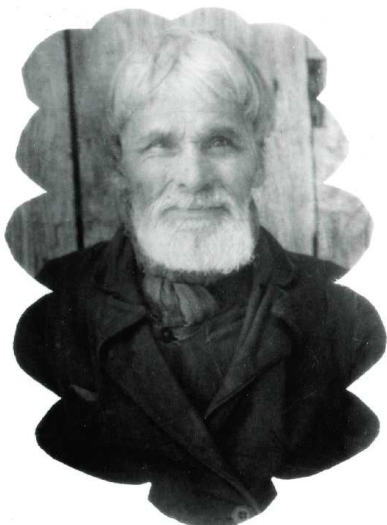
Пам'ятаю, мій дід говорив, і це було предметом його гордості, що ми ніколи не були кріпаками. Тоді ж на Лівобережній Україні сільське населення поділялося. І дід говорив, що ми з козаків у тому розумінні, як можна зустріти у Панаса Мирного в романі «Хіба ревуть воли, як ясла повні»¹².

Та все стихло. Човен повернув і став огинати береговий виступ. Раптом гребці опустили весла і втупились застиглими очима. Зупинився пан Данило: страх і холод проник у козацькі жили.

<...>

Хрест на могилі захитався, і тихо підвівся з неї висхлий мрець. Борода до пояса; на пальцях кігті довгі, ще довші, ніж самі пальці. Тихо підвів він руки догори. Обличчя все затреміло у нього і скривилося. Страшну муку, видно, терпів він. «Душно мені! душно!» – застогнав він диким, нелюдським голосом. Голос його, мов ніж, краяв серце, і мрець раптом зник під землею. Захитався другий хрест, і знову вийшов мрець, ще страшніший, ще вищий, ніж перший. Увесь заріс. Борода по коліна, і ще довші кістяні кігті. Ще страшніше закричав він: «Душно мені!» – і зник під землею. Похитнувся третій хрест, підвівся третій мрець. Здавалося, самі тільки кістки підвелися високо над землею. Борода по самі п'яти; пальці з довгими кігтями вп'ялися в землю. Страшно простяг він руки вгору, неначе хотів дістати місяць, і закричав так, ніби хтось почав пилати його жовті кістки...» (Гоголь М. Страшна помста. Пер. українською І. Сенченка).

¹² Див. у романі Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» (1880): «А через місяць йому об'явлено, що тепер він піщанський громадянин – козак, Остап Макарович Хрущ <...> Козак, вільний... <...> Од панів тікали в козаки, давали військовим дряп'їжкам басаринки, щоб записали в „комгут козачий” <...> Козаків – тільки жменька; а генералових – повнісінькі Піски! <...> Козаки тим часом стали одрізнятись. Повиходили з гурту та й потягли додому жінкам хвалитись, що їх тепер ніхто не займе, бо вони й діти їх довіку вільні. <...> Пішло все по-старому та по-давньому. Козаки й генералові жили собі в миру, спокійно, тихо; орали землю, засівали, жали, косили, молотили; збирали добро, худобу; діток плодили, – рід ширили... <...> Кинувся Чіпка до кріпаків... Тут його й схопили. – Я – вільний! – кричить Чіпка: – Я – козак!» (Цит. за: Панас Мирний. Збір. творів: у 7 т. Т. 2. Київ: Наук. думка, 1969).

1930-ті роки.
Євстрат Наливайко
(пом. 1946 або 1947)

20 лютого 1928 року.
Лука Наливайко,
молодший брат
Сергія Наливайка

≈ 1969 рік. Львів.
Андрій Наливайко

1930 рік.
Сергій Євстратович
Наливайко⁴⁴,
батько Д. Наливайка

Мати Д. Наливайка
Дарина Кирилівна
Наливайко
(у дівочтві Петренко,
1903–1966)

Літо 1940 року. Київ.
В гостях у Луки Наливайка: **Дмитро Наливайко** (сидить справа) з батьком **Сергієм Євстратовичем** (у центрі), двоюрідним дядьком **Микитою Івановичем** (стоїть справа), тіткою **Зінаїдою** (дружиною дядька Луки, стоїть зліва), двоюрідною сестрою **Надією** та дочкою дядька Луки **Іриною** (сидять зліва)

⁴⁴ Напис на звороті цієї світлини: «Портрет твого, Дмитре, батька є репродукція фотографії-листівки 1930 року, коли травневого гожого дня приїздила до Києва разом з твоїм батьком тьотя Проня. Запросили твого дядю Луку Євстратовича з дружиною і сфотографувались.

Репродукцію-портрет замовлено 14 листопада 1970 року.
25/XI 1970 року. Твій – Андрій Юркович».

1935–1936 рік.

Брати Наливайки (зліва направо):
Дмитро, Володимир (помер у дитинстві) і **Борис**

Середина 1960-х років.
Рідний брат Д. Наливайка,
механізатор за професією
Борис Наливайко
(1932–1979)

Молодша сестра Д. Наливайка
Марія (нар. 1938)⁴⁵

⁴⁵ **Марія Сергіївна Наливайко** (по чоловікові Семенова) працювала вчителем біології, зараз мешкає в Харкові. За її спогадами, у сім'ї Наливайків була ще одна дитина – її менша сестра Надія, яка під час війни 1941–1945 рр. померла від дифтерії.

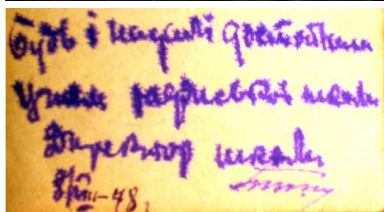

Понорницька середня школа им ЛЕНИНА.
Ул. 9^{та} кл. в 1947-48 учеб. году.

1947-1948 навчальний рік.

9 клас Понорницької середньої школи.

Учень **Дмитро Наливайко** (верхній ряд, ліворуч)

Десятикласник **Дмитро Наливайко**.

На звороті фотографії напис:

*«Будь і надалі достойним
учнем радянської школи.
Директор школи <підпис>
8/VIII-48 г.»*

(Директором школи у Понорниці тоді був
Петро Васильович Петрушевич)

1948–1949 навчальний рік.

Третій післявоєнний випуск учнів Понорницько СШ.
Дмитро Наливайко (лежить ліворуч). Сидять зліва направо:
вчителька історії; директор школи **Петро Васильович Петрушевич** (викладав географію); керівник Понорницького району **Куценко**; учитель математики **Микола Васильович Федосенко**; вчителька хімії; класний керівник **Сергій Дмитрович Соболев** (корінний москвич за походженням, викладав фізику, просив учнів виправляти його українську мову, якою оволодів досить швидко)

У відповідь на запитання, який поетичний твір сьогодні найближчий йому за настроєм, психологічним, емоційним і мисленневим станом, Дмитро Сергійович Наливайко прочитав поезію Федеріко Гарсії Лорки «Газелла про темну смерть» із книги 1936 року «Диван Тамарита» у російськомовному перекладі Анатолія Гелескула.

Артикульовані українським ученим-літературознавцем поетичні рядки іспанського поета стали органічним фінальним акордом симфонізованої чужими голосами сповідальної розповіді видатного українського вченого про пережите на довгому життєвому та творчому шляху:

Хочу уснуть я сном осенних яблук
и ускользнуть от сутолоки кладбищ.
Хочу уснуть я сном того ребёнка,
что собирался сердце бросить в море.

Не говори, что кровь жива и в мёртвых,
что просят пить истлевшие их губы.
Не повторяй, как больно быть травой,
какой змеинный рот у новолунья.

Пуškai усну негaдaнно-неждaнно,
усну нa миг, нa годы, нa столетья,
но чтобы знали вы, что я не мёртвий,
что золотые ясли – эти губы,
что я – товарищ западного ветра,
что я – большая тень моей слезинки.

Вы нa заре лицо моё закройте,
чтоб муравьи мне глаз не застилали.
Сырой водой смочите мне подошвы,
чтоб соскользнуло жало скорпиона.

Ибо уснуть мечтаю я сном осенних яблук –
и научиться плакать, чтобы землю чисто вымыть.
Ибо хочу остаться я в моём ребёнке смутном,
который бросить сердце захотел в глубины моря.

POST SCRIPTUM

29 березня 2016 року в Києві у Культурно-мистецькому центрі Національного університету «Києво-Могилянська академія» відбулася прем'єра документального фільму «Академік Дмитро Наливайко».

Академік **Дмитро Наливайко**,
ведучий заходу, професор НаУКМА **Володимир Моренець**
і працівник Інституту літератури НАНУ **Олена Рудик**

Після перегляду стрічки виступив один із її учасників, поет **Дмитро Павличко**¹.

¹ До речі, хронологічні лінії обох Дмитрів – Павличка і Наливайка – рухалися у часовому просторі розгортання їхнього життя паралельно і охопили відрізок у повних 93 роки: вони народилися в 1929 році (Павличко 28 вересня, Наливайко 6 листопада) і майже одночасно покинули цей світ на початку 2023 року (Павличко 29 січня, Наливайко 6 лютого). А зваживши на те, що доля поєднала у певних культуротворчих інтенціях життєві шляхи вихідця з правобережної Західної України Павличка і уродженця лівобережної Північної України Наливайка, можна розширити простір символічних інтерпретацій цих фактів.

Дмитро Павличко прочитав присвячену героєві стрічки свою поезію «Монтень», якою у певному сенсі можна підсумувати й емоційно узагальнити сказане у книзі на вшанування пам'яті непересічної особистості українського вченого-гуманітарія, літературознавця-компаративіста, педагога та культурного діяча Дмитра Сергійовича Наливайка:

МОНТЕНЬ

Дмитрові Наливайку присвячується

Запам'ятати все, що латиняни й греки
У бібліях своїх створили, як боги,
І перейти в наш вік, де правлять не Сенеки,
Не людства світочі, а вбивці із тайги.

Ось перед ним Калігули й Нерони,
І дивиться на них прижмурено Монтень,
Дивується, що нас ведуть незрячі дрони,
І палить полум'я із імперських легень.

Вже видно в небесах важкі московські ґрати,
Кров капає зі стріх, горить ество мое,
А він: «Не бійтеся! Хто вміє помирати,
Втрачає страх раба, людиною стає!»

Він поважає смерть, як плоті темну згубу,
Як той лункий батіг, що свище надовкруг,
І скорених жене до зради й перелюбу,
Нескореним дає неопалимий дух.

Він знав: долає смерть не тільки смерть, а й слово,
Не тільки кров, а й труд, і правда, й чистота,
І думка сяюча, як небо, лазурово,
І батьківщини меч, не легший од хреста.

Рутенію Монтень згадав, країну русів,
Де князь карав на смерть відступників своїх,
І зрадник ворога померти також мусів,
Як віроломства гниль, найтяжчий людський гріх.

Я вірю, десь тут є, між нами, не в Парижі,
Десь на моїй землі, що кров'ю запеклась,
Той праведний суддя, що зрадникам на крижі
Ставатиме тепер, як український князь.

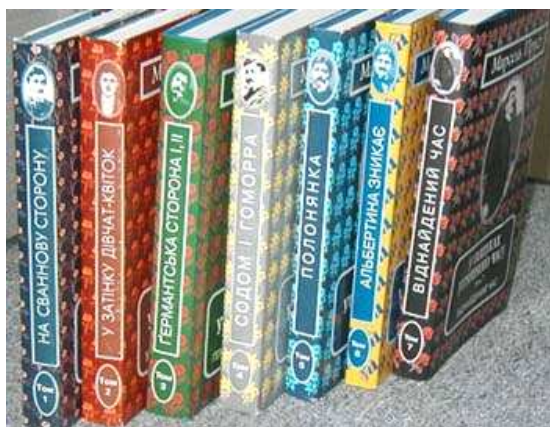
08.02.2016, Київ²

² Цит. за: Павличко Д.В. Грім у січні. Київ: Основи, 2016. С. 102.

ДОДАТОК

«МАРСЕЛЬ ПРУСТ ТА ЙОГО РОМАН
„У ПОШУКАХ ВТРАЧЕНОГО ЧАСУ”»

*(КОНСПЕКТ-СТЕНОГРАМА ЛЕКЦІЇ
ПРОФЕСОРА ДМИТРА НАЛИВАЙКА
У НАЦІОНАЛЬНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ
«КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ», 2003 РІК)*

Марсель Пруст був дуже вразливою і хворобливою дитиною. Тому початкову і середню освіту він здобув вдома. Справа в тім, що у нього ще в дитинстві виявилася захворювання – астма, яка згодом то відпускала його, то загострювалася і, врешті-решт, ще не в такому вже й похилому віці звела його в могилу¹.

У молодості Пруст вів світське життя. Звідси його тонке, точне знання вищого світу, який змальовується у романі «У пошуках втраченого часу». Це те середовище, в якому також протікає життя героя-оповідача роману, який теж носить ім'я Марсель. Але це не мемуари і навіть не автобіографічний роман, хоч, як писав Пруст, у ньому і використаний максимально матеріал власного життя.

Пруст рано усвідомив, що за станом здоров'я він не може зробити якусь кар'єру, що для нього лишається єдина можливість реалізуватися, не пройти якимось тінню в житті – це художня творчість. Коли він був ще юнаком, батько наполягав, щоб він думав про свою кар'єру і знайшов відповідне серйозне заняття. Але Пруст йому твердо відповів: «Усі заняття, за винятком літератури і мистецтва, є для мене змарнованим часом».

Уже з молодих літ він підходив до літератури дуже серйозно. Причому він вбачав в ній синтез, інтеграцію всієї духовної культури. Просто письменство, само по собі, для нього, можливо, і особливого інтересу не мало.

У середині 1890-х років з'являється друком його перший твір – збірка оповідань «Насолода і дні». Це 1896 рік. Вона пройшла непоміченою, хоч прихильну передмову до неї написав Анатоль Франс, який у той час перебував у zenіті слави. Це були такі психологічні оповідання і замальовки. В окремих творах уже відчувається майбутній оригінальний великий письменник. Але це ще значною мірою ніби проби пера.

Між публікацією тієї збірки оповідань і появою першого тому роману «У пошуках втраченого часу», а це сталося у 1912 році, проліг великий відрізок часу. І певний час вважалося, що тривала пауза – <це> якась порожнеча. Писали так, що Пруст вів світське життя, як і думав всерйоз зайнятися літературою. Але це не відповідає дійсності.

У цей <часовий> проміжок він працював над першим великим романом «Жан Сантей», який він не закінчив і навіть зби-

¹ Марсель Пруст помер, коли йому виповнився 51 рік.

рався знищити рукопис, але передумав. А опублікований цей перший роман Пруста був у 1952 році. Як вважають дослідники, робота над цим романом з певними перервами тривала з останніх років XIX століття і десь так до 1905 року. Роман «Жан Сантей» багато в чому схожий на головний твір Пруста, скоріше нагадує його. В основі <твору> теж життя самого письменника, єсть на сюжетному рівні і певні збіги і перегуки з «Пошуками втраченого часу». Але цей роман не задовольняв автора, і робота над ним давалася йому з великим трудом. Річ у тому, що у цьому романі Пруст обрав форму оповіді, нарації, яка, як виявилось, не відповідала характерові його письменницького обдарування. Цей роман написаний від третьої особи, тобто в традиції реалістичної прози XIX століття, хоч місцями цей Жан Сантей вже веде розповідь від першої особи.

У середині першого десятиліття <XX століття> Пруст усе більше задумується над новим твором, власне, вже над романом «У пошуках втраченого часу». У проміжку від 1905 по 1909 рік він створює книжку «Проти Сент-Бева». Ну, хто такий Шарль де Сент-Бев², ви, очевидно, пам'ятаєте, це чи не найзнаменитіший французький літературний критик середини XIX століття. Він мав такий авторитет у літературних колах Франції, який мав, скажімо, Белінський³ серед російських літераторів у першій половині XIX століття. Книжка «Проти Сент-Бева» – це поєднання есеїстики і літературної критики. Тут обговорюються різні питання літератури, літературної критики. Це була водночас і теоретична підготовка до роботи над основним твором – над романом «У пошуках втраченого часу».

Над романом Пруст починає роботу десь у 1909 році. У 1912 році він з великими труднощами надрукував цей роман. Його відхилили видавництва, його відхилив журнал «Нувель ревію франсез»⁴, у якому співробітничали письменники модерністського

² **Сент-Бев Жан** (франц. Charles Augustin Sainte-Beuve, 1804–1869) – літературний критик, одна з ключових постатей історії французької літератури, засновник біографічного методу в літературознавстві.

³ **Белінський Віссаріон Григорович** (1811–1848) – російський революційний демократ, літературний критик і публіцист, філософ-матеріаліст. Заклав основи революційно-демократичної естетики, був поборником реалістичної літератури.

⁴ **Нувель ревію франсез** (франц. Nouvelle Revue française, NRF, досл. «Новий французький журнал») – французький літературний часопис, заснований 1 лютого 1909 р. З деякими перервами видається до сьогодні.

спрямування, а редагував цей журнал знаменитий французький письменник Андре Жід⁵ (про нього, ви, очевидно, маєте уявлення). Хоч роман не те що не мав успіху, а практично був проігнорований і критикою, і читацьким загалом, Пруст не припиняє роботи над його наступними книгами.

Починається Перша світова війна. В цей час ускладнюється матеріальне становище письменника, посилюється астма. Йому доводиться залишити розкішні батьківські апартаменти на бульварі Осман (це одна з таких центральних, фешенебельних вулиць французької столиці) і поселитися в номері готелю. Рік від року, навіть від місяця до місяця погіршується його здоров'я, але Пруст не припиняє роботи над романом. Він знав, що життя його відмірене, і поставив на меті завершити свій основний твір. Але для цього, як писав один із французьких критиків, треба було вмерти і для світу, і для самого себе.

Пруст живе в кімнаті, оббитій корковим деревом, <бо> від різносторонніх шумів він починав задихатися. Майже нікого не приймає. Працюючи над романом, він п'є каву, щоб писати, а після цього приймає дози вероналу, щоб відпочити уві сні і знову продовжувати писати. В основному роман Прустом був завершений. Правда, останні його три частини різною мірою лишилися невідредагованими. Це стає помітно, коли починаєш читати «Полонянку» (це п'ята книга чи п'ятий том роману), а заключна книга – «Віднайдений час» – взагалі <є> передрукуванням чернетки.

Треба сказати, що цей величезний роман Пруста прийнято видавати в семи томах. У семи томах він виданий і в українському перекладі, що з'явився протягом трьох років. Перша книжка – «В сторону Сванна», друга – «Серед дівчат-квіток», третя – «Сторона Германтів», четверта – «Содом і Гоморра», п'ята – вже

⁵ **Жід Андре** (франц. André Gide, 1869–1951) – французький письменник. Андре Жід, Жак Копо, Жан Шлюмбергер та Андре Руйтер у 1909 заснували «Nouvelle Revue Française», який з наступного року почала субсидувати корпорація видавництва під загальним управлінням Ґастона Ґалімара. 1939 завдяки публікації свого «Щоденника» («Journal 1889–1939») Андре Жід став першим сучасником, якого надрукували в найпрестижнішій французькій книжковій серії «Бібліотека Плеяди» (франц. «Bibliothèque de la Pléiade»). У 1947 після появи «Тесея» (франц. «Thésée») він одержав Нобелівську премію «за глибокі і художньо досконалі твори, в яких людські проблеми подано з безстрашною повагою до істини і глибиною психологічною проникливістю».

згадана «Полонянка», шоста книжка в рукописах Пруста має дві назви: «Втікачка» (франц. «La Fugitive») і «Зникнення Альбертини» (франц. «Albertine disparue»). Наш український перекладач віддав перевагу другій назві, і в українському перекладі вона звучить так: «Альбертина зникає». Ну, це досить точно: «Albertine disparue», «Зникла Альбертина», якщо вже точно передавати. І останній, заключний том – це «Віднайдений час». Але в рукописах Пруста четверта, п'ята і шоста частини мають один заголовок – «Содом і Гоморра», і оці частини «Полонянка» і «Втікачка» – це підзаголовки певних частин «Содома і Гоморри». Але це істотного значення не має.

Другий том роману – «Серед дівчат-квіток» (це так передається заголовок в українському перекладі Анатолія Перепаді). Мені здається, що це дуже невдалий переклад цього заголовку. В оригіналі – це «À l'ombre des jeunes filles en fleurs», тобто буквально «В тіні розквітлих дівчат», і, можливо, треба було якось трохи по-іншому передати цю назву. В російському перекладі Любімова, та й попередньому Франковського, цей том називається «Под сенью девушек в цвету»⁶. Ну, тут деякий сумнів викликає слов'янізм «сень» – не зовсім це адекватне слово. Але все-таки точніше, ніж «Серед дівчат-квіток»: там, у Пруста, «Серед розквітаючих дівчат», це було б набагато точніше. Сюжет, рух роману в контексті всього твору такий заголовок передав би точніше.

Починаючи з другої книги, роман виходить вже після Першої світової війни. Друга книга з'явилася в 1919 році і мала просто величезний успіх. Це означає, що після Першої світової війни

⁶ Див. перші російськомовні видання другої частини роману М. Пруста: Пруст М. Под сенью девушек в цвету / пер. с франц. Л.Я. Гуревич в сотр. с С.Я. Парнок и Б.А. Грифцовым. Москва: Недра, 1927. 429 с.; Пруст М. В поисках за утраченным временем / пер. с франц. под общ. ред. Б.А. Грифцова и А.А. Франковского. Под Сенью девушек в цвету / пер. и предисл. Б.А. Грифцова. Ленинград: Academia, 1928. 341 с.; Пруст М. Собр. соч. в 4 т. Т. 2: Под сенью девушек в цвету / пер. с франц. А.В. Фёдорова. Ленинград: Худож. лит., 1935. 556 с.

Після 1938 роман М. Пруста в СРСР не перевидався 35 років, і тільки 1973 центральне радянське видавництво «Художественная литература», що знаходиться в Москві, розпочало публікацію нового російськомовного перекладу Прустового твору, здійсненого Миколою Любімовим (1912–1992), який переклав шість з семи томів твору, і саме його редакція загальної назви твору – «В поисках утраченного времени» – стала в російськомовному просторі загальноживаною.

багато що змінилося не тільки в сфері політики, міжнародної соціо-політичної <ситуації>, але й у сфері духовної культури.

Роман Пруста виходив одночасно з творами західних літератур, які знаменують уже розквіт модернізму, з творами, які можна назвати фундаментальними, знаковими в літературі модернізму. У рік смерті Пруста, в 1922 році, з'явився роман Джеймса Джойса «Улісс»⁷. Того ж 1922 року з'являється поема Еліота «Безплідна земля»⁸, з'являється знаменитий цикл Рільке «Дуїнянські елегії»⁹, у 1924 році з'являється роман Франца Кафки «Процес», ще через півтори року – «Замок»¹⁰. Це, так би мовити, уже пік літератури модернізму. Всі названі твори – це вершини, які не були перевершені в наступні десятиліття. Тобто другий і інші томи роману Пруста з'явилися більш, ніж вчасно, і звідси друга книжка була відзначена Гонкурівською премією¹¹, це найавто-

⁷ **Джойс Джеймс Августин Алоїзій** (англ. James Augustine Aloysius Joyce, ірл. Séamas Seoige; 1882–1941) – ірландський письменник, якого вважають одним з найвпливовіших письменників ХХ ст. Здобув загальне визнання насамперед завдяки своєму монументальному романові «Улісс» (1922).

⁸ **Еліот Томас Стернз** (англ. Thomas Stearns Eliot, 1888–1965) – американський та англійський поет, драматург і літературний критик, лауреат Нобелівської премії з літератури (1948). Його поему «Безплідна земля» (англ. «The Waste Land», 1922) вважають однією з найважливіших поем ХХ ст. й основним твором у модерністській поезії. (Україномовний переклад поеми Еліота під назвою «Спустошена земля», здійснений Остапом Українцем, був опублікований 2014 у 9–10 номерах журналу «Всесвіт»).

⁹ **Рільке Райнер Марія** (нім. Rainer Maria Rilke, 1875–1926) – австрійський поет-символіст, предтеча екзистенціалізму. Філософсько-ліричний цикл «Дуїнянські елегії» (1922) – одна з вершин творчості Рільке. (Див.: Рільке Р. М. Поезії: пер. з нім. Миколи Бажана / вступ. ст. «Єдиним він зі світом був...» Д. Наливайка. Київ: Дніпро, 1974. С. 157–199).

¹⁰ **Ка́фка Франц** (нім. Franz Kafka, 1883–1924) – один із найвизначніших німецькомовних письменників ХХ ст., більшу частину творів якого було опубліковано посмертно. До найвідоміших творів письменника належать новела «Перевтілення» (нім. «Die Verwandlung», 1912), романи «Процес» (нім. «Der Prozeß», опубл. 1925, центральний твір автора) та «Замок» (нім. «Das Schloß», опубл. 1926), зосереджені на темах відчуження, екзистенційного неспокою, провини та абсурду. Термін «кафкіанський» (нім. Kafkaesque) походить від прізвища письменника та використовується для опису ситуацій, описаних у його творах.

¹¹ **Гонкурівська премія** (франц. Prix Goncourt) – французька літературна премія, яку присуджують авторам на знак відзначення прозових творів, написаних французькою мовою. Премія присуджується щорічно

ритетніша літературна премія у Франції. Дуже швидко і перша книга, і друга, і наступні з'являються у перекладі на англійську, німецьку, італійську й інші європейські мови. Для самого Пруста цей успіх був таким несподіваним і приголомшливим.

Для невідготованого читача в романі Пруста багато що дивує, насамперед невідповідність розмірів твору і незначності його сюжету, тобто сюжету, що засновується на перебігу подій у житті головного героя чи головних героїв. У романі сюжет суб'єктивізується, так би мовити, фізичне розчиняється у психологічному. Незакріплена за об'єктивним станом, рухом, ходом речей розповідь розгортається за законами пам'яті: це пригадування уже прожитого життя. Пам'яті, з її вибірковістю, зміщенням часових площин, відхиленнями, відступами тощо.

Радикально міняється архітектоніка: відмінюються традиційні романні конструкції, які засновані на хронологічному і об'єктивному порядку епізодів (тут такий часовий континуум існує, але він постійно порушується). Немає послідовного руху сюжету від певної точки минулого до «сьогодні», точніше, до авторського часу чи часу оповідача, як традиційно будувалися романи. Натомість маємо вільне поєднання часових перспектив, і зрештою замість поступального руху по визначеній траєкторії романний час починає нагадувати лабіринт.

У романі Пруста відбилися фундаментальні, глибинні зміни, які відбулися на рубежі XIX–XX століть у світосприйнятті, мисленні, в тому числі і художньому мисленні. Якщо говорити коротко, завершився час всевладдя розуму в інтелектуальному і духовному житті Європи, віри в можливість раціонального пізнання світу і розумного впорядкування буття. Ця віра (про це ви, очевидно, знаєте) засновувалася на тотожності буття і мислення, що є фундаментальною рисою філософського, наукового і художнього мислення попередньої епохи. Те, що наші поняття, наші постулати, наші уявлення відповідають реальному стану речей. Розчарування у можливостях такого пізнання буття і його впорядкування, заснованого на постулаті тотожності буття і мис-

з 1903 за рішенням Гонкурівської академії, до складу якої входять відомі французькі літератори. Назва премії походить від прізвища класиків французької літератури XIX ст. братів Жуля та Едмона де Гонкурів. Премія вважається однією з найпрестижніших і висуває автора в авангард французької літератури та збільшує продаж його книжок.

лення, приводить до того, що інтерес зміщується на сферу підсвідомого чи надсвідомого. Відбувається (я думаю, що можна так сказати) зміна філософії розуму, яка домінувала десь із часів Відродження і до рубежу XIX і XX століть, на філософію життя. Так називається течія, яка виходить на передній план у тогочасній європейській філософії. Це Ніцше¹², Бергсон¹³, Дільтей¹⁴, Зіммель¹⁵, Шпенглер¹⁶ і інші мислителі. Філософія життя трактує життя як

¹² **Ніцше Фрідріх Вільгельм** (нім. Friedrich Wilhelm Nietzsche, 1844–1900) – німецький філософ, психолог і класичний філолог, представник інтуїтивізму й ірраціоналізму. Після смерті внаслідок зростання інтересу до його філософської спадщини став володарем дум поколінь. На його книги спиралися прагматики, екзистенціалісти, постмодерністи та нігілісти.

¹³ **Бергсон Анрі** (франц. Henri Bergson, 1859–1941) – французький філософ, доктор філософії (1889). З 1897 професор філософії Вищої педагогічної школи (з 1897), професор Колеж де Франс (1900–1914), член Академії моральних і політичних наук (1901) та її президент (з 1914), член Французької Академії (1914), лауреат Нобелівської премії з літератури (1927). У 1911–1915 читав курси лекцій у США, Англії й Іспанії. Намагаючись подолати недоліки позитивізму, вибудовував концепцію «позитивної метафізики», що спирається на конкретний досвід. Основну проблему сучасної йому філософії та гуманітарних наук вбачав у змішанні таких понять як «протяжність» і «тривалість», «динамічне» і «статичне» тощо, критикував розгляд часу як сукупності моментів і відстоював думку про неподільний тривалий час, який лежить в основі свідомості. Рухом і безперервна реальність осягається безпосереднім досвідом, первинною інтуїцією, котру зазвичай доповнює розум. Мозок, як і тіло взагалі, слугують інструментами свідомості, а не її джерелом. Діяльність інтелекту, що лежить в основі науки, не здатна створювати нове, а лише комбінує вже наявне. Творчість як безперервне народження нового, реалізація поступального розвитку, що складає суть життя, можлива тільки завдяки інтуїції, що виникає з інстинкту.

¹⁴ **Дільтей Вільгельм** (нім. Wilhelm Dilthey, 1833–1911) – німецький історик культури та філософ, представник філософії життя, літературознавець, що вперше ввів поняття так званих наук про дух (нім. Geisteswissenschaft), які мали значний вплив як на сучасні історичні (гуманітарні) науки в Німеччині (Генріх Рікерт, Вільгельм Віндельбанд, Едуард Шпрангер та ін.), так і на літературознавство (Рудольф Унгер, Оскар Вальцель, Фрідріх Гундольф та ін.).

¹⁵ **Зіммель Георг** (нім. Georg Simmel, 1858–1918) – німецький філософ і соціолог єврейського походження, один із головних представників пізньої «філософії життя».

¹⁶ **Шпенглер Освальд Арнольд Готфрід** (нім. Oswald Arnold Gottfried Spengler, 1880–1936) – німецький філософ, культуролог, історик і публіцист, автор найвідомішої та найбільш дискутованої у 1920-х філософсь-

ірраціональну стихію, що ніяк не підкоряється раціональному пізнанню. Ця філософія мала величезний вплив на літературу. Інакше й бути не могло. Вона мала величезний вплив на письменників покоління Пруста, до якого, до речі, слід віднести не тільки письменників-модерністів, а й тією чи іншою мірою дуже багатьох письменників-реалістів – від Ромена Роллана¹⁷ і Томаса Манна¹⁸ до Горького¹⁹ і Винниченка²⁰.

На Пруста безпосередньо великий вплив мав Анрі Берґсон – відомий французький філософ, корифей філософії інтуїтивізму. Пруст його знав особисто, Берґсон бував в салоні матері письменника, між ними існували і певні, щоправда, віддалені родинні зв'язки по материнській лінії, а в університеті Пруст слухав лекції Берґсона, і вони мали великий вплив на формування його світогляду, а також і його естетики.

кої праці «Присмерк Європи» (*нім.* Der Untergang des Abendlandes, 1918–1922).

¹⁷ **Роллан Ромен** (*франц.* Romain Rolland, 1866–1944) – французький письменник, музикознавець, театрознавець, мистецтвознавець, лауреат Нобелівської премії в галузі літератури «за високий ідеалізм літературних творів, за співчуття і любов до істини» (1915). Найбільш відомий твір – десятитомний роман-епоса «Жан-Крістоф» (1904–1912).

¹⁸ **Манн Томас** (*нім.* Thomas Mann, 1875–1955) – німецький письменник, брат Генріха Манна, есеїст, лауреат Нобелівської премії з літератури (1929) за роман «Будденброки. Занепад однієї родини» (1896–1900).

¹⁹ **Максим Горький** (справжнє ім'я та прізвище Олексій Максимович Пешков, 1868–1936) – російський і радянський письменник, офіційно проголошений в СРСР «основоположником літератури соціалістичного реалізму і родоначальником радянської літератури». До його реалістичних творів належать романи «Фома Гордєєв» (1899), «Справа Артамонових» (*рос.* «Дело Аратамоновых», 1925), «Життя Кліма Самгінá» (1925–1936), п'єса «На дні» (1902) й ін.

²⁰ **Винниченко Володимир Кирилович** (1880–1951) – український письменник. Розвивав свій стиль, почавши з удосконаленого новими формальними елементами й мотивами реалізму перших оповідань. Психологічний реалізм як перехідний етап панує в перших романах і більшості драм, які вирізняються сценічністю, гостротою й цікавістю інтриги, побудованою на контрастах. Далі все більше переходить до імпресіоністичного стилю, оприявленого в творах і малої (оповідання «Промінь сонця», 1912, «Зіна», 1909) і великої форми (роман «Записки кирпатого Мефістофеля», 1916). В. Винниченко створив один з перших утопічних романів «Сонячна машина» (1922–1924), який започаткував новий напрям в українській літературі.

Суть філософії Берґсона в аспекті нашої проблеми полягає в тому, що розум не здатен проникнути в потаємні глибини життя як вітальної стихії, в його спонтанну тяглість й органічність. Цей поріг спроможна переступити тільки інтуїція, і тільки інтуїція дає неопосередковане осягнення життя і життєвої (тобто вітальної) стихії, тоді як розум тільки ковзає по поверхні, вловлює поверхневі і застигли елементи, схеми, але таємницю життя як вітальної стихії він неспроможний вловити і передати.

У філософії Берґсона принципово важливе місце посідає пам'ять, причому пам'ять інтуїтивна, та, що діє зсередини, пам'ять спонтанна. Він, зокрема, писав так: «Ми можемо інтелектуально не співпереживати якусь річ, але завжди певним чином співпереживаємо самих себе».

У романі Пруста креативною силою виступає ось ця пам'ять, передусім інтуїтивна пам'ять. Спонтанне пробудження інтуїтивної пам'яті та її креативна дія з такою хрестоматійною наочністю передана Прустом у знаменитому епізоді з першої книги роману – епізоді із липовим чаєм та тістечками-мадденками. (Якщо читали роман, то, очевидно, цей епізод пам'ятаєте). Одного похмурого зимового дня, коли падав мокрий сніг з дощем, Марсель, втопившись від блукань по видавництвах, заходить до матері у пригніченому душевному стані. Вона частує його липовим чаєм з мадденками. <І тут читаємо у Пруста:> «тільки-но напій торкнувся мого піднебіння, як мене охопило радісне піднесення, невмотивоване раювання»²¹. Збудилася інтуїтивна пам'ять і оживає вже далекий час, виринають в їхній чуттєво-емоційній наповненості образи й картини дитинства. Цитата: «Всі квіти нашого саду і парку пана Сванна, латаття Вівонни <це річка, яка протікала там, де знаходилася дача батьків письменника>, мешканці містечка і їхні будиночки, церква і весь Комбре <це містечко> з його околицями, все, що наділене формою і ядром, все це зринуло – місто і садки – з моєї філіжан-

²¹ Проф. Д. Наливайко, можливо, тут і далі цитує роман Пруста у своєму перекладі українською. У перекладі Анатолія Перепаді процитоване місце має такий вигляд: «Та тільки-но чай з розкришеним тістечком торкнувся мого піднебіння, я здригнувся, відчувши, ніби в мені діється щось незвичайне. Якесь окремішне, невмотавоване раювання наринауло на мене».

ки чаю»²². Ну, ви, очевидно, і за собою спостерігали, що смакові відчуття найінтенсивніше пробуджують інтуїтивну пам'ять.

Але в романі увага Пруста спрямовувалася не тільки на відтворення спонтанного потоку пам'яті, на імпресіоністичні замальовки плину миттєвостей, як це маємо, скажімо, в романах Вірджинії Вулф²³. Для Пруста, і я на цьому наголошую, не менш істотним об'єктом була також предметно-чуттєва наповненість кожного відрізка часу, який постає в щедро деталізованій конкретності. Для нього, як він сам про це пише в романі, «година – це не тільки відтинок часу, це ваза, наповнена запахами, барвами, звуками, рельєф і атмосфера»²⁴. І все це відтворюється в локальному колориті з такою пластичною візуальністю. Можна навіть сказати, що у романі Пруста кожна година часу – це та сама філіжанка чаю, з якої виринає «весь Комбре», світ дитинства.

Дійство у романі Пруста перенесене у внутрішній світ наратора і розгортається як потік пам'яті. Але це аж ніяк не означає, що зовнішній предметно-чуттєвий світ для письменника втрачає будь-який інтерес. Я на цьому наголошую тому, що дуже часто отак односторонньо сприймають і витлумачують роман Пруста як суто психологічний, весь занурений у глибини інтуїтивної пам'яті, для якого нібито зовнішній світ, об'єктивна реальність не існували.

А насправді все далеко не так. Цей зовнішній світ, середовище, реалії життя певної епохи посідають у романі дуже велике місце, і це не просто якимось стихійно виходило у письменника.

²² У перекладі А. Перепаді цей фрагмент звучить так: «всі квіти в нашому садку і в парку пана Сванна, латаття Вівонни, добрі міщани, їхні оселі, церкви, ціле Комбре з його околицями, все, що наділене формою і ядром, все це зринуло – місто і садки – з моєї філіжанки чаю».

²³ **Вулф Вірджинія** (1882–1941) – британська письменниця, літературний критик, ікона фемінізму, одна з найвизначніших постатей літературного модернізму ХХ ст., піонерка у використанні потоку свідомості як літературного прийому (внутрішній монолог, що імітує безпосередню передачу хаотичного процесу внутрішнього мовлення людини).

²⁴ Див. у сьомому томі роману «Віднайдений час» у перекладі А. Перепаді: «Година не тільки година, це начиння, наповнене запахами, звуками, намірами, аурую. Те, що ми називаємо дійсністю, становить певну сув'язь між тими враженнями і тими спогадами, які оточують нас водночас, – і цю сув'язь нівечить звична кінематографічна візія, яка то більше відбігає від правди, що силкується зводитися до неї – сув'язь єдина, і письменник мусить її віднайти, аби злучити нею назавше в реченні два різні поняття».

Він цьому надавав великого значення. У Пруста ні світ пам'яті, інтуїції, ні світ об'єктивний, чуттєво-предметний – ні той, ні той не є субстанційним. Цей світ реально існує, і Пруст відтворює його у всій реальності, але явленим стає для нас в пам'яті свідомості саме як буттєві феномени, і в цих буттєвих феноменах зливаються, інтегруються обидва ці світи.

За своїм характером художнє осмислення і відтворення вписується в філософію феноменологізму, яка була розроблена відомим німецьким філософом Гуссерлем. У Пруста все те, що відтворюється і описується, постає у поєднанні, у злитті реального буття речі і її перцепції, її сприйняття, її переживання оповідачем. І тому сперечання про те, який первень – суб'єктивний чи об'єктивний – виступає у Пруста домінуючим, як на мій погляд, є дещо надуманим. Альтернативні тлумачення роману не виправдані, і я погоджуюсь з тими його інтерпретаціями, які вбачають в «У пошуках втраченого часу» ні об'єктивний, ні суб'єктивний роман, а роман *феноменологічний* у самій своїй основі, що у романі перед нами постає феноменологічний універс (це визначення я запозичив у відомого французького літературознавця <Р.-М.>Альбереса²⁵). Цілком очевидно, що «Пошуки втраченого часу» не замикаються у сфері суб'єктивного, там дуже тісно Прустові. Їм притаманна феноменологічна інтенційованість, яка базується на первісному досвіді і спрямовується не на предмети та явища самі по собі, а на їхню явленість у нашій свідомості. Об'єктивно існуючі предмети та явища і їх рецепція, переосмислення, переживання <постають> у Пруста як цілісна реальність, єдино доступна людині реальність.

Можемо сказати, що в романі Пруста маємо злиття художнього об'єкта з художнім суб'єктом в їхній феноменологічній єдності. Пруста не цікавить ні правдиве відображення реальності саме по собі, ні її суб'єктивне переживання саме по собі. (Хто уважно читав роман, той зі мною просто мусить погодитись). Його цікавить їхня явленість у нашій інтенційованості, в нашій

²⁵ **Альберес Рене Марілл** або Альберес Р.-М., псевдонім Рене Марілля (*франц.* René Marill Albérès, або R. M. Albérès, 1921–1982) – французький літературознавець і літературний критик, який досліджував творчість Антуана де Сент-Екзюпері, Андре Жіда, Жерара де Нервала, Жана Жіроду, Жана-Поля Сартра, Мішеля Бютора, Франца Кафки, а також функціонування роману в європейській літературі ХХ ст. 1954–1962 викладав у Французькому ін-ті Флоренції (Італія), 1962–1969 у Фрібурзькому ун-ті (Швейцарія), з 1969 в Орлеанському ун-ті (Франція).

свідомості, і турбується він про те, щоб усі ці феноменологічні феномени передати в адекватності, в цілісності. Його романний світ не вміщається ні в об'єкті, ні в суб'єкті, і не закріплюється за тим чи тим. Це світ суб'єктивно-об'єктивний, у якому предмет завжди дається в певній формі сприйняття свідомості і в злитті з нею.

За Прустом, ми вносимо в речі життя (я у першому курсі сьогодні у зв'язку з поезією Маллармэ²⁶ про це вже говорив, те саме спостерігається і у Пруста), наділяємо їх сенсом і душею, а потім сприймаємо все це як щось іманентно їм властиве. Так, описуючи в домі одруженого Сванна кімнату, наповнену різними речами, позбавлену смаку міщанську різностильову мішанину (це вже сталося після того, як Сванн одружився з Одеттою), Пруст далі коментує: «Моя пам'ять, навпаки, наділяє цю різностильну вітальню злитністю, єдністю, неповторними чарами, тому що ми, завдяки нашій вірі, що речі живуть своїм незалежним життям, здатні те, що у нас перед очима, наділяти душею, яку вони потім зберігають і розвивають в середині нас»²⁷. Оце взаємозв'язок, взаємодія людини і речей у людському світі.

Відповідно, в романі, хоч в ньому розповідається про пошуки втраченого часу, насправді маємо справу не з минулим, а з минулим-теперішнім (і це треба писати через ризик), що існує у віднайдуванні²⁸ часу. Таке питання Пруст ставить в останньому романі. Нічого немає, крім плину часу, гадаю, є набагато більше – певні речі, які належать водночас до минулого і теперішнього, і вони найсуттєвіші. Це феноменологічні феномени.

Я не буду зупинятися на композиції роману, хіба що тільки злегка торкнуся такого питання: чи є цей твір епопеею, або навіть суб'єктивною епопеею, як часто визначають його жанрову природу?

²⁶ **Маллармэ Стефан** (франц. Stéphane Mallarmé, 1842–1898) – французький поет, один з чільних представників французького символізму, разом з Бодлером і Рембо заклав підвалини сучасної європейської лірики.

²⁷ Див. у другому томі роману «У затінку дівчат-квіток» у перекладі А. Перепаді: «...моя пам'ять, навпаки, надає йому, цьому строкатому салонів, гармонійности, єдності, своєрідного чару, якого так бракує навіть ансамблям, переданим нам цілими і недоторканими від минулого, а також найновішим, позначеним виразною індивідуальністю; бо це лише ми самі, своєю вірою в те, що речі живуть своїм власним життям, вкладаємо в усе, що в нас перед очима, душу, яку речі потім бережуть і розвивають у нас самих».

²⁸ **Віднайдування** – віднаходження, віднайдення.

Якщо дотримуватися усталеного, традиційного поняття про епопею, то романові Пруста слід зразу ж категорично відмовити в честі належати до епопеї. Суб'єктивних епопей не було. Це нонсенс. За старими поетиками, що зберігали свою нормативність у різних країнах Європи десь до другої половини XVIII століття, епопея – це основний жанр епічного роду поезії. (Тоді слово «поезія» за своїм змістом було набагато ширшим, власне, воно ніби було відповідником нашого сучасного поняття про художню літературу). Ділилася поезія на епічну поезію, драматичну і ліричну. Якщо вже так вживати цей генетичний термін «епопея» в сучасних трактуваннях, то тоді можна сказати, що засновуються ці трактування головним чином на обсязі твору, береться до уваги тільки обсяг твору: якщо він величезний і неосяжний за своїми масштабами, хоча б зовнішніми масштабами, то це вже й епопея. Але при цьому всі чинники, фактори внутрішні, структурні не беруться до уваги. А саме з них треба виходити, визначаючи жанрову природу того чи іншого твору.

<У Пруста> – це цикл романів, можна так назвати. Можна сказати, що це серія романів, але теж не зовсім підходить, тим більше, що роману притаманна внутрішня єдність, усі його частини пронизує спільна художня парадигма: вони є частиною цілого. І сюжетно, і розгортанням певних мотивів цей твір все-таки може бути визначений, трактований як великий багатотомний роман, хоча певні його книги теж називають романами. У кожній книзі є свій сюжет, у деяких цей сюжет, об'єднує кілька книг (невипадково 4-у, 5-у і 6-у книги Пруст означував як «Сад Гоморри», тому що там цей сюжет любові Марсея і Альбертини об'єднує усі частини і між ними існує сюжетний і тематичний зв'язок).

Роман Пруста «У пошуках втраченого часу» розглядається і як роман імпресіоністичний. Ця інтерпретація поширилася в радянському літературознавстві в останні два десятиліття його існування. Але з не меншими підставами цей твір можна назвати романом інтелектуальним, романом філософським, виходячи із структури його тексту. Невипадково дослідники говорять про наскрізну метафізичну ідею твору. Але метафізика входить у роман Пруста не у вигляді розробки філософських тез та постулатів, вона в ньому існує скоріше як духовно-душевний стан, як монастрій, і вираження знаходить у різноманітних медитаціях метафізичного характеру.

Особлива роль і значення в медитаціях автора належить проблемі часу. Невипадково і названий роман «У пошуках втраченого часу». І ця проблема постає і тлумачиться в метафізичному аспекті. Та передусім до метафізичних романів <твір Пруста> можна віднести тому, що він організується навколо метафізичної ідеї, що йдеться в ньому не лише про проникнення в реальність речей, але й про пошуки світу глибшого, істиннішого, ніж емпіричний світ.

До наскрізних мотивів належать також мотиви любові і мистецтва, які піддаються в романі трактуванню аж ніяк не побутовому, суто психологічному, а переключаються у сферу метафізичних проблем. І той, і той мотив пов'язані з метафізичними мотивами і переплітаються з ними. Мотив любові у Пруста у його розгортанні дедалі більше переростає у мотив алієнації²⁹, самотності людини і її приреченості на самотність, у мотив даремності спроб подолати цю самотність. Ці ідеї все голосніше звучать, десь починаючи з п'ятої частини роману.

Пруст мав усі підстави порівнювати свій роман з симфонією. Це справді поліфонічний твір, але на інший лад, ніж, наприклад, романи Достоевського, в яких поліфонічність сходить головним чином до поліфонії ідей (це прекрасно, глибоко розкрив Бахтін в його відомому дослідженні про естетику Достоевського³⁰). У Пруста маємо також поліфонію тем і мотивів, ідей і емоцій і їх спонтанний рух без чітко окреслених колізій і драматичних вузлів. Вони влітаються у вільну композицію роману, що ніби імітує плін пам'яті.

Щодо теми любові, кохання, то перша її розробка дається у вставній повісті «Кохання Сванна». Але ця повість, її духовно-психологічна колізія перегукується із колізією, закладеною в основу всього роману. Вставна повість «Кохання Сванна» – це ніби перший начерк теми, яка поглиблену розробку знайде в наступних частинах, особливо в 4-й, 5-й і 6-й. У цих частинах тема кохання пов'язується з екзистенційними проблемами буття і, зокрема, з проблемами приреченості людини на самотність. Тут Пруст

²⁹ **Алієнація** – тут: відчуження.

³⁰ **Бахтін Михайло Михайлович** (1895–1975) – російський філософ, літературознавець і мистецтвознавець. У книзі «Проблеми творчості Достоевського» (1929. URL: https://imwerden.de/pdf/bakhtin_pod_maskoj_prob_lemu_tvorchestva_dostoevskogo_1994_ocr.pdf) розкрив нові принципи естетичного освоєння світу творчості письменника, створив оригінальну теорію поліфонічного роману.

виходить з екзистенціалістського постулату (це, так би мовити, ще до появи екзистенціалізму як філософської течії чи, скоріше навіть, комплексу умонастроїв), що «Інший» (в розумінні екзистенціалістів: «Я і Інший»), його внутрішній світ для нас недоступний, двері в чужу душу герметично закриті. Спершу Марсель сподівався, що ця недоступність, ця закритість чужої душі долається в любові, в коханні, але виявилось, що це теж ілюзія, яка розвіюється життєвим досвідом. Виявилось, що «існує мий закон природи, який діє у найскладніших суспільствах, і за цим законом живемо ми, нічого не знаючи про істоту, яку любимо». Кохання втілює, за словами Пруста, «притаманну нам жахливу потребу в людській істоті», виходу за межі свого «я». Він пише так, що бувають хвилини, коли відчуваєш особливу потребу вийти за межі своєї особистості і побувати в гостях у чужої душі. Але все те, за що ми любимо жінку, вноситься нами самими в її образ. Те, що у вставній повісті сталося зі Сванном, який вніс все від себе в образ утриманки Одетти, щось схоже, хоч і на іншому рівні, переживає і Марсель. У філософсько-ліричних медитаціях Марселя все це набуває обрис якоїсь майже фатальної закономірності. «Я із самого себе, – це я цитую Пруста, – добував усю своєрідність, усі неповторні риси моєї любимої істоти, все те, що робило її необхідною для мого щастя», – це Марсель підсумовує історію своїх складних і болісних стосунків з Альбертиною. До речі, справжня любов до Альбертини пробуджується в Марселя вже після того, як Альбертина зникає, і до нього приходять звістки, що вона мертва. І оповідач з цього робить такий меланхолійний висновок, що ми по-справжньому здатні любити або те, чого ми ще не маємо, або те, що вже безнадійно втратили. Причому все це – в людській природі, за Прустом, в її амбівалентності³¹.

Велике місце у романі посідає також тема мистецтва і митця. Це, можливо, одна із тих тем, навколо якої, непомітно для читача, десь ледве не до останньої книги твору організується увесь твір і вимальовується його головна концепція. Цей багатотомний роман – ще одна інтерпретація теми становлення митця, його формування, і все те, що пережив Марсель, з чим він стикався, про що він роздумував, і було неусвідомлюваним ним самим процесом стихійного, спонтанного формування митця.

³¹ **Амбівалентність** (від *лат.* *ambo* обидва і *лат.* *valere* володіти, діяти) – двоїстість.

Але остаточно своє покликання митця Марсель осмислює лише в останній книзі твору.

І ще кілька слів про особливості поетики і стилю. Я почну із особливостей нараці у цьому романі. Цей роман був незвичайним і за своїм художнім змістом, і за своєю формою. Це переживання уже прожитого життя ще раз, в пам'яті, в спогадах. Але тут є такий ризик – увести твір Пруста в потік суб'єктивно-ліричної прози. В літературі ХХ століття, не тільки у французькій, а й в іншій, і в українській у тому числі, суб'єктивно-лірична проза посідає дуже значне місце. Твір Пруста відзначається рідкісною заглибленістю в суб'єктивний світ особистості, але сам по собі він не є для Пруста головною метою, адже його світосприймання не було ні суб'єктивним, ні об'єктивним, воно було феноменологічним. Роман відзначається великою розвиненістю описового елементу. В докладності і в барвистості описів він не поступається романам Бальзака і Золя, але при цьому, на відміну від романів названих класиків французької літератури ХІХ століття, роман Пруста не замикається у мікрокосмі життя, в емпірично-побутовій чи соціально-побутовій сфері. Сам Пруст писав про це так, що в цьому романі «жодного разу жоден із моїх персонажів не закриває вікон, не мие рук, не надягає піджака, не вимовляє формул вітання. Якщо в цій книзі є щось нове, то саме це». А що це означає, якщо задуматись над цим як над характерною особливістю поетики і стилю Пруста? Це не що інше, як усунення всього повсякденного, рутинного, напівавтоматичного. Натомість автором фіксується те, що характеризує персонаж або середовище чи то з погляду соціологічного, чи то психологічного, чи морально-етичного, антропологічного, культурологічного, і при тому з такою націленістю на класифікації й узагальнення. Розум Пруста відзначався аналітичністю, і філософською аналітичністю. Невипадково на питання одного з інтерв'юерів, кого він може з письменників французьких і не французьких назвати тими, що вплинули на формування його стилю письма, Пруст серед них назвав Канта³², Декарта³³, Берг-

32 **Кант Іммануїл** (нім. Immanuel Kant, 1724–1804) – німецький філософ, родоначальник німецької класичної філософії. Вважав, що умова пізнання – загальнозначущі апріорні (без опори на досвід і практику, абстрактні) форми, що упорядковують хаос відчуттів. Ідеї Бога, волі, безсмертя, недовідні теоретично, є, однак, постулатами «практичного розуму», необхідною передумовою моральності.

сона, поряд з Бальзаком, поряд з англійською письменницею Джордж Еліот³⁴ і іншими. Але цікаво те, що з письменників ранніх модерністів він не назвав жодного. І справді, скажімо в його романі немає точок дотику з літературою символізму, зате дуже такий тісний і глибокий зв'язок з імпресіонізмом.

Прустів образ в сенсі образу як першоелементу художнього мислення (ви знаєте, очевидно цей силогізм, що філософія чи наука мислять поняттями, література, мистецтво мислять образами, образ-персонаж, образ речей як першоелемент мислення, образи, як матрешки, вони вкладаються один в один аж до деталей, від деталей до образів з масштабними узагальненнями, метафізичним змістом) – Прустів образ за своєю структурою багат шаровий. Тут я рішуче заперечую проти спрощеного трактування Пруста як письменника-імпресіоніста за своєю поетикою і стилем. Імпресіонізм, умовно кажучи, в багат шаровій структурі образу Пруста є першим шаром, сенсуалістичним³⁵ за своєю природою. Але над ним надбудовується другий шар – інтелектуальний, і він вводить роман Пруста в орбіту інтелектуальної прози ХХ століття. Будується прустівський образ як поглиблення чи аналітична розробка емоції чи думки, викликані першим враженням. (От коли ви будете читати навіть фрагмент Пруста, то ви зразу в цьому пересвідчитесь; так що ви не дуже довіряйте надто хитромудрим інтерпретаціям, що можна знайти в літературі про Пруста; більше довіряйте собі, тексту). Отже, над цим шаром враженневим надбудовується шар інтелектуальний, і сам Пруст про це пише так: «Цей живий образ для нас не існує, поки його не відтворить наша думка (а то б усі вояки якоїсь величезної січі були б великими поетами-епіками), і ось лише в цю мить шалене прагнення кинутись їй <померлій бабусі із четвертої книги роману> в обійми через рік з гаком

³³ **Декарт Рене** (франц. René Descartes, 1596–1650) – французький філософ, математик, природознавець, один із основоположників філософії Нового часу, одна з ключових постатей наукової революції. Заклав основи континентального раціоналізму ХVII ст. (картезіанство), який розвинули Спіноза і Лейбніц і якому згодом протистояла емпірична школа думки (Гоббс, Лок, Берклі, Юм).

³⁴ **Еліот Джордж** (англ. George Eliot; власне: Мері Енн Еванс, Mary Ann Evans, 1819–1880) – англійська письменниця. До її кращих творів належать соціально-побутові (з філософсько-аналітичною складовою) романи «Млин на Флоссі» (1860) та «Міддмарч» (1871–1872).

³⁵ **Сенсуалістичний** – заснований на власному чутті, відчутті.

після її похорону, внаслідок того анахронізму, з чієї вини календарні дати не збігаються з тими, які запроваджуються нашими почуттями, це дало мені знати, що вона померла, і я це усвідомив кожною клітинкою свого ества»³⁶. Він це розумів, переживав, але цю безнадійність, абсолютність, вічність втрати якось він не сприймав, але наступає така мить, коли все це досягається в якихось таких метафізичних вимірах. Але я вам зачитав для того, щоб ви побачили, як це враження піддається якому аналізу, такому філософічному, майже науковому і в той же час високо художньому.

Своєрідність стилю Пруста наочно розкривається в його синтаксисі. Ми останнім часом все більше говоримо про синтаксис, так би мовити, молекулярну структуру його речення. Справді, речення це можна уявити за схемою молекули. Це речення у Пруста переобтяжене довгими періодами, в яких підрядні речення чіпляються одне за одним в своїй спрямованості до повноти вислову. Як запримітив відомий французький літературознавець Альбер Тібодє³⁷, «оригінальність прустівської фрази в тому, що вона є мікрокосмом всього твору». Справді, авторові «Пошуків втраченого часу» притаманне прагнення у розгалуженому реченні дати не лише саме враження чи переживання як внутрішній психологічний процес, а й зовнішню обстановку, пейзаж чи інтер'єр, ситуацію чи середовище, в якому все це протікає, тобто зобразити його і зсередини, і ззовні і, зрештою, все це постає, як уже не раз сьогодні мною говорено, <як> оця феноменологічна повнота, феноменологічна цілісність. Я цю

³⁶ Див. у четвертому томі роману «Содом і Гоморра» у перекладі А. Перепаді: «Цей живий образ для нас не існує, поки його не відтворить наша думка (а то б усі вояки якоїсь величезної січі були б великими поетами-епіками); і ось лише в цю мить шалене прагнення кинутися в її обійми, через рік із гаком після її похорону, внаслідок того анахронізму, з чієї вини календарні дати не збігаються з тими, які запроваджуються нашими почуттями, дало мені знати, що вона померла».

³⁷ **Тібодє Альбєр** (франц. Albert Thibaudet, 1874–1936) – французький літературознавець і літературний критик. Викладав у Нью-Йоркському (США) та Женевському (Швейцарія) ун-тах. Досліджував творчість Стефана Малларме, Гюстава Флобера, Поля Валері, Стендаля, Монтеня. Видав праці «Історія французької літератури з 1789 року до наших днів» (1836) та «Фізіологія критики» (1930).

думку, як бачите, проводжу від всієї структури твору і до структури речення Пруста.

Звідси таке безперечне судження про роман Пруста як про важкий для читання твір. Це справді нелегкий твір, але, як на мій погляд, це один з тих небагатьох творів, який кожна справді освічена, інтелігентна людина має прочитати.

Мій перший підступ до цього роману ще був у студентські роки. Існував російський переклад чотирьох перших книг 1935 року³⁸. Переклад той справді був дуже важкий. Я капітулював. А потім, уже в аспірантські роки, я якось відкрив по-іншому, і ті чотири томи, що вже існували в перекладі на той час, я прочитав. Спробував читати по-французьки, виявилось, що моє володіння французькою мовою ще абсолютно недостатнє. Довелося вже відкласти. Російські переклади наступних трьох книг не з'являлися, українські тим більше, і я ті останні три книги купував у перекладі різними мовами: в мене єсть і в польському перекладі, і в німецькому перекладі, а потім вже і російський почав з'являтися.

Вам треба буде читати цей роман в українському перекладі Анатолія Перепаді. Але я, наприклад, так і не зміг подолати повністю один том цього роману <в українському перекладі>. І знаєте, в чому тут справа? Я вам розкрию секрет: перекладач допустив дуже велику помилку, йому зрадило чуття слова. У цьому романі дія ж відбувається майже повністю, особливо десь уже з третього роману, з «Сторони Германтів», у великосвітському середовищі: це родовита аристократія, герцоги, маркізи, графи і люди, які якось протиснулися в їхні салони, а в українському перекладі вони часом говорять, «изъясняются», як по-російськи кажуть, мовою баби Параски і баби Палажки³⁹. Мене

³⁸ З 1934 з ініціативи і з передмовою Анатолія Луначарського в лєнінградському видавництві «Время» (укр. «Час») планомірно побачили світ у вигляді зібрання творів Пруста чотири частини з циклу «У пошуках втраченого часу»: у перекладі Адріана Франковського вийшли «В сторону Сва-на» (1934) і «Германт» (1936), у перекладі Андрія Федорова «Под сєнью де-вушек в цвєту» (1935) і в перекладі А. Федорова та Н. Суріної «Содом и Гоморра» (1938).

³⁹ **Баба Параска та баба Палажка** – персонажі однойменного гумористичного оповідання з народного життя середини 1870-х рр. Івана Нечуя-Левицького (1838–1918).

це вбивало, у мене пропадало бажання далі читати цей роман у цьому перекладі. Це жахливо.

Мене, до речі, тоді ще дуже здивувало: коли з'явився уже цей переклад повністю⁴⁰, і в «Літературній Україні» хтось опитав відомих письменників, літературознавців, і там було таке питання: «Що ви відносите до найзначніших явищ?» – і більше половини говорило, що це роман Пруста «У пошуках втраченого часу» в перекладі Перепаді. Це обдарований перекладач, і в нього художній текст завжди такий міцний, скомпонований, і образності не бракує. Але він думав, як потім говорив на презентації, що, мовляв, збагачує українську літературну мову таким перекладом.

На цьому закінчимо⁴¹.

⁴⁰ Українською мовою роман М. Пруста у перекладі А. Перепаді був опублікований з 1997 по 2002 р. у видавництві «Юніверс».

⁴¹ Запис тексту, а також світлина зроблено з оформленого Володимиром Фесенком і Олексієм Михалюком відеозапису лекції проф. Д. Наливайка, люб'язно наданого мені 2015 р. з ініціативи кафедри літературознавства (завідувачем тоді був проф. Володимир Моренець) та за сприяння тогочасного керівництва НаУКМА, зокрема віце-президента з наукової роботи та інформації, кандидата історичних наук, доцента Тетяни Ярошенко.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

А

Аврахов Г.Г. 63, 65, 66, 74, 75, 76, 81, 82, 95, 133
Агеєва В.П. 47
Александрова Г.А. 8
Алексєєв М.П. 49, 57
Альберес Р.М. 189
Альфонсов В.М. 53, 54, 126, 127
Анікст А.М. 106
Анікст О.А. 106, 159
Анікст О.Г. 106
Антоненко-Давидович Б.Д. 95
Аполлінер Г. 38, 39, 70
Астаф'єв О.Г. 35

Б

Бабель І.Е. 90
Бажан М.П. 98
Балашов М.І. 92, 149
Бальзак О. де. 59, 195
Батурський А.Д. 81, 82
Бахтін М.М. 192
Бача Ю. 66
Безбородько О.А. 132
Бекет С. 25, 26
Бєн'ямін В. 38
Бєргсон А. 185, 187, 194–195
Бєрклі Д. 195
Бєрковський Н.Я. 56, 128
Бєтховен Л. ван. 56
Бєлінський В.Г. 180
Білан О. 139
Білецький О.І. 101, 102
Білік Н.Д. 8
Бланшо М. 38
Блен Р. 25
Бодлер Ш. 190
Боккаччо Д. 99
Борисенко М. 78, 83
Борщак І. 85, 142
Брамс Й. 56
Брєхт Б. 84
Бровко І. 66
Брукнер А. 56
Брюгген В.О. 77
Бушмін О.С. 57
Бютор М. 189

В

Валєрі П. 196
Валій М.Г. 120
Вальцєль О. 185
Васильєва Г.М. 53
Васильченко С. 92
Великовський С. 98
Вєдмчанця О. 26
Вєрвєс Г.Д. 22, 32
Вєрлен П. 38
Винниченко В.К. 186
Віндєльбанд В. 185
Вінграновський М.С. 75, 76, 78, 95, 140
Віткєвич С.І. 26
Власенко В.І. 82
Волинський П.К. 104, 155
Волков І.Ф. 106, 159
Воробйов М. 104
Вороний М. 26
Воронина Л. 11, 73
Вулф В. 188

Г

Гайдєггєр М. 38
Гєббєльс П.Й. 88
Гєгєль Г.В.Ф. 51
Гєйм Г. 38
Гєлєскул А. 38, 171
Гєльдєрлїн Й.Х.Ф. 37, 38
Гєнієва К. 41
Гєртлїнг П. 38
Гітлєр А. 88
Гоббс Т. 195
Гоголь М.В. 162, 163
Голобородько В. 104
Гольбєрг М.Я. 160
Гонкур Е. де. 184
Гонкур Ж. де. 184
Гончар О. 64, 73, 74, 139
Гор Г. 58
Горбач В.М. 65, 66, 82
Горбачов М.С. 41
Гордєнко А.Т. 87, 88, 89
Горєцький Л. 90
Горлєч Л. 70–71, 139
Горська А.О. 25
Горький М. 186

Гринько Г.Ф. 92
Григор'єв О.А. 57–58, 127, 129
Грифцов Б.О. 182
Грицик А.В. 8, 35
Грінченко Б.Д. 92
Гром'як Р.Т. 24, 33
Грушевський М.С. 96
Губерський А. 103
Гундольф Ф. 185
Гундорова Т.І. 33
Гуревич Л.Я. 182
Гуссерль Е. 189
Гуцал В. 103
Гуцало Є.П. 70, 71, 72, 73, 74, 76, 78, 81,
95, 136, 137, 138, 140

Г

Галімар Г. 181
Гете Й.-В. 106
Гомбрович В. 26, 27

Д

Данилюк А. 105
Декарт Р. 194, 195
Денисова Т.Н. 23, 24
Джойс Д. 41, 183
Дзюба І.М. 18, 25, 65, 66
Дзюбанова Н. 44
Дільтей В. 38, 185
Дончик В.Г. 36, 47
Доре Г. 64
Достоевський Ф.М. 192
Драч І.Ф. 11, 25, 75, 76, 77, 78, 81, 95,
140
Дубініна О.В. 24

Е

Еліот Д. 195
Еліот Т.С. 183
Енгельс Ф. 51
Еренбург І. 63
Еткінд Ю.Г. 58, 127

Ж

Жадан С. 25
Жирмунська Н. 98
Жирмунський В.М. 49, 56, 57, 128
Жід А. 181, 189
Жіроду Ж. 189

Жомнір О.В. 64, 74, 134, 136
Жулинський М.Г. 8, 12, 14, 36, 77, 87
Жупанський О. 98

З

Забашта А. 64
Затонський В.П. 18
Затонський Д.В. 18, 31, 86, 88, 93, 96,
144, 160
Зекцер Й. 90
Зеров М. 26
Зіммель Г. 185
Злотник О. 103
Золя Е. 59

І

Івасюк М. 90
Ісаєва Н. 24

Й

Йонгеніа Д. 103
Йонеско Е. 25, 26

К

Камю А. 97, 98
Кант І. 194
Карпенко М.Є. 50, 109
Кафка Ф. 183, 189
Квіт С. 103
Кладель П. 83
Ковальчук О.Г. 12, 14, 37, 40, 52, 62, 65,
70, 74, 76, 105
Ковальов С.І. 60
Ковальова І.С. 60, 129
Кодак М. 33
Козлик І.В. 7, 11, 21, 22, 23, 24, 42
Кононенко П. 103
Копо Ж. 181
Кордун В.М. 103, 155
Коротич В.О. 103, 154
Костенко І. 74
Костенко А. 25
Костенко Н.В. 35
Котляревський І. 92
Кочур М.П. 17, 31, 38, 41
Коцюба А.Й. 65, 66, 74, 135, 139
Коцюбинський М. 64
Крицевий О. 139
Куліш М.Г. 26

Курбас А. 26
Куценко 170
Кушелев-Безбородько О.Г. 132
Кюнн Г. 38

Л

Лабрюєр Ж. де. 97
Ларошфуко Ф. де. 97
Ласій П.С. 112, 120
Левін Ю. 57
Лейбніц Г.В. 195
Литвинов В. 74
Лихачов Д.С. 100
Лишєга О. 25
Лок Д. 195
Лорка Ф.Г. 8, 171
Лосєв О.Ф. 127
Лукаш М.О. 17, 18, 31, 38
Луначарський А.В. 197
Любимов М. 182

М

Мазєпа І.С. 87
Мазєпа Н.Р. 12, 15
Маланчук В. 94
Малєнков Г. 63
Малларме С. 190, 196
Манн Г. 186
Манн Т. 186
Маркович С. 32
Маркс К. 50, 51
Матузова Н.М. 88
Маяковський В.В. 53
Межиров О. 53
Мельник М. 44
Микитась М.Д. 102
Микола II 56
Мирний Панас 92, 164
Михалюк О. 198
Михед П.В. 8, 12, 14, 37, 39, 40, 62, 63, 65, 70, 73, 75, 76
Мишенич О. 32
Мілтон Д. 64
Моклиця М.В. 8, 12, 40, 41
Мокульський С.С. 49
Монтень М. де. 97, 196
Мордань В.Г. 70, 139
Моренець В.П. 12, 14, 15, 20, 24, 25, 34, 35, 40, 172, 198

Москаленко М.Н. 99, 155
Мочалюк П.М. 120
Мравінський Є.О. 56, 128
Мукан В. 26

Н

Наснко М. 35
Наливайко А.Ю. 161, 165
Наливайко В.А. 13, 42
Наливайко Б.С. 167
Наливайко В.С. 167
Наливайко Д.К. 166
Наливайко Є.Ю. 165
Наливайко А.Є. 161, 166
Наливайко М.С. 167
Наливайко С.Є. 161, 166
Нанівська В. 103
Неділько Г.Я. 44, 83, 139
Нєрваль Ж. де. 189
Нєчуй-Левицький І. 64, 197
Неупокосва І.Г. 92, 93, 149
Ніцше Ф.В. 185
Нога Г.М. 8

О

Олександр III 56
Олійник Б. 75, 76, 78, 80, 141
Ольжич О. 64
Онеґґер А. 56
Онищенко Н.П. 8

П

Павленко Г.І. 13, 14, 15, 38, 39, 47
Павличко Д.В. 13, 97, 98, 153, 154, 173, 174
Павличко С.Д. 47
Павлова Н.С. 106, 159
Пазоліні П.П. 99
Панфьоров О. 62
Панфьоров Ф.І. 62
Панченко В.Є. 35
Папуша І.В. 24
Парнок С.Я. 182
Паскаль Б. 97
Пастернак Б.Л. 53, 54, 57
Патон Б.Є. 103
Патрушева Т.О. 7
Первомайський А. 73
Перепада А. 99, 182, 187, 188, 190, 196-198

Перс С.-Ж. 99
Петро І 56
Петрушевич П.В. 169, 170
Підмогиальний В. 26
Плавскін З.І. 160
Плужник Є. 26
Поліщук В. 26
Попов П.М. 66
Пригодій С.М. 35
Прийма Ф.Я. 57
Прокоф'єв С.С. 56
Пруст М. 175, 179–198
П'яних Л. 124, 125, 127
П'яних М.Ф. 53, 54, 122, 123

Р

Реїзов Б.Г. 58, 59, 60, 129
Рембо А. 190
Резанов В.І. 101
Рильський М.Т. 18
Рихло П.В. 85
Рівароль А. де. 97
Рікерт Г. 185
Рілке Р.-М. 66, 67, 98, 183
Роллан Р. 127, 186
Рубан В. 104
Руда Т.П. 36
Рудик О. 172
Рюйтер А. 181

С

Сабадош І.В. 26
Савченко Б.К. 64, 133
Самойленко Г.В. 8, 137
Самородницький П.Х. 65, 74, 134
Сартр Ж.-П. 98, 189
Сверстюк Є 25
Свидницький А. 92
Свідер П. 34
Світличний І. 25
Семенко М. 26
Семків Р. 34, 47
Сент-Бев Ж. 180
Сент-Екзюпері А. де. 189
Сенченко І.Ю. 162, 163
Сергійчук В. 78
Сердок П. 139
Сибеліус Я. 56
Сиваченко Г.М. 8, 23

Сивокінь Г.М. 33, 36
Сидоренко І.М. 54, 125
Сизоненко О. 45
Симоненко В. 25
Скатов М.М. 57
Скрипник М.О. 92
Скуратівський В.А. 13, 14, 17, 19, 25, 51, 53, 97, 99, 101, 105
Славутич Я. 64
Смірнов О.О. 49
Соболєв С.Д. 170
Сонді П. 38
Спіноза Б. 195
Сталін Й.В. 63
Старицький М. 64
Стендаль 59, 196
Стороженко О. 92
Судима В.І. 8
Судима М.М. 8, 13, 14, 15
Сурина Н. 197

Т

Танюк Л. 25, 103
Тахо-Годі А.А. 127
Тахо-Годі М.А. 127
Терех О. 41
Тібодє А. 196
Ткаченко А. 35
Тютюнник Г. 64, 75, 76, 78, 80, 81, 95, 140, 141

У

Українка Леся 64, 92
Унгер Р. 185

Ф

Федоров А.В. 182, 197
Федорчук В. 7, 96, 152
Федосенко М.В. 170
Фесенко В. 198
Фіоретос А. 38
Флобер Г. 59, 196
Франковський А.А. 182, 197
Франс А. 58, 59, 60, 179
Францоз К.Е. 84
Фрейдєнберг О. 57
Фрідєндєр Г.М. 57

Х

Харчук Р. 26, 27
Хачатурян А.І. 56
Хінкіс В. 41
Хвильовий М. 26
Хікмет Н. 83-84
Хороб С.І. 8
Хорунжий С. 41
Хропко П.П. 92, 149
Хрущов М.С. 63, 85
Хуторян А. 163

Ц

Цвейг С. 38
Цибульк В. 103
Цюпій П.І. 112

Ч

Чайковський П.І. 56
Чендей І. 64, 66
Чижевський Д. 101

Ш

Шамота М.З. 87, 88
Шахова К.А. 7
Шевченко А. 75, 78, 79, 81, 82, 95, 140, 141
Шевченко О.А. 140
Шевченко Т.Г. 64, 81, 84, 85

Шевченко Ф.П. 86, 87, 144
Шекспір В. 106
Шелест П. 87
Шкіль М. 91
Шлюмбергер Ж. 181
Шнайдер Б.І. 61, 132
Шостакович Д.Д. 56
Шпаковський І.С. 64, 74, 134
Шпенглер О.А.І. 185
Шпрангер Е. 185
Шуберт Ф. 56
Шульц Б. 26
Шумило М. 64

Щ

Щербина В. 93
Щербицький В.В. 87

Ю

Юм Д. 195

Я

Якобсон Р. 38
Янукович В.Ф. 103
Янченко А.Я. 90, 149
Ярошенко Т. 198
Ясперс К. 38
Ячиков А. 75, 79

Науково-популярне видання

**Академік Дмитро Наливайко.
Сповідь на тлі поглядів ззовні**

(українською мовою)

Автор-упорядник
ІГОР ВОЛОДИМИРОВИЧ КОЗЛИК

*Друкується за ухвалами Вченої ради Інституту літератури
ім. Т.Г. Шевченка НАН України (протокол № 8 від 24 жовтня 2023 року)
та Вченої ради Факультету філології ПНУ імені Василя Стефаника
(протокол № 2 від 11 жовтня 2023 року)*

Технічний редактор	Н.Д. Білик
Верстка, оригінал-макет	І.В. Козлик
Редактор іншомовних текстів	І.А. Пастернак, Я.І. Кравець
Обкладинка	І.С. Петров

Підписано до друку 15.01.2024. Гарн. Bookman Old Style.
Умовн. др. арк. 12,09. Тираж 50 прим.

Видавець та виготівник «Симфонія форте»
76019, м. Івано-Франківськ, вул. Крайківського, 2
тел. (0342) 77-98-92

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців
та виготівників видавничої продукції: серія ДК № 3312 від 12.11. 20